

ШЫННЫ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 131 (17079)

2005 чылдың
ноябрь 22,
вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Алаш бажы Кара-Хөлдүн аңчыларында

«ШЫННЫ» КАЙДА-ДАА НОМЧУП ТУРАР

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл девискээринин аңы-меңи, балык-байлаңы, кат-тооруу элбек. Бо черниң чурттакчылары чылдыңна аңныр сезонун эгелзэрге, тайгаларже диңнеп, киштеп чоруптарлар. Суурдан ыракта чурттап турар аалдарның, суур чурттакчыларының эр кижизи артпас, шупту аңнап чоруптар деп чугаалаар болза, ында кандыг-даа хөөредиг чок. Шынап-ла, ындыг. Олар тайга-таңдыны кезип, кадыр-бертке таваржып чорааш, эвээш эвес олча-ажыкты алырлар. Диң элбек чылдарда кара-хөлчүлөр чүгле диң кезин бензин чеди муң чедир дужаап турган.

Тоорук, чочагай бо чылын Кара-Хөлдүн девискээринге шоолуг үнмээни-биле диң ховар болган. Ындыг-даа болза, иштик тайгалар-

да эвээш бар, ында амгы үеде аңчылар диңнеп чоруп турар.

Кара-Хөл сумузуунун ырак булуңунун бирээзи суурдан 52 километр Көзер-Аксында Александр Иргиттин аалына чеде бергеш, ажил-ижи, амыдыралы-биле таныштывыс. Александр биле Тамара Иргиттерниң өг-бүлөзи хөй чылдарда «Кара-Хөл» совхозтун малын кадарып, ооң баш санын өстүреринге биче эвес үлүүн киригеннер. Сөөлгү үеде хуу дузалал ажил-агыйын кылып, мал өстүрүп, аңнап, балыктап турар. Амыдырал-чуртталгазы эки, хомудаар чүвези чок улус болду. Кара-Хөл суурда бензин кудар чер чок болганындан «УАЗ-69» машиназы бажының чанында анаа турар, Кара-Хөлге бензин кудар чер ажыдарын амыдырал негеп келгенин Александр Иргит чугаалап олурду. Ырак-узак черде чурттап турар улуска кандыг-даа чүве таваржыр, машина кажан-даа херелеттине бээр болгай. Шак ындыг негелдени өскелер-даа кылып турар чорду.

Александр Делгеревич чылдыңна диңнээр, киштээр, дуржулгалыг аңчы. Эрткен чылын эвээш эвес диң, чээрби хире киш кезин дужааган. Бо чылын база аңнап эгелзэн, ооң олча-ажык кайы хире болурун амыдызында чугаалаары берге. Бо аалдың оолдары Алдынди Саая, Артыш Марзин, Мартес Иргит, Артем Иргит аңнаарына кончуг хандыкшылдыглар. Олар чоок-кавы тайгаларда диңнеп турарлар.

Александр Делгеревич номчутунарына кончуг ынак киж болду. Ылаңгыя «Шынны» чылдыңна чагыдып алып. Тайга-таңды артында чурттап чорууда болза, оон чуртта, респуб-

ликада чүү болуп турарын шуптузун билип алып. Кым суур кирер дээн болдур, ол чагыдып алган солунун почта салбырындан утпайн эккээрин бир дугаарында чагыыр. Бир-ле катап оглу Мартес Иргит суур кирип чорааш келирге, «Солунун эккелдиң бе, оглум?» деп айтырган. «Бөле шарып, белеткеп алгаш тургаш, шуут уткан-дыр мен, ачай» деп оглу ойнай-сылдай чугаалаан. «Эр угаанның канчап барган киж сен, алыр чүвөң утуп чоруур» дээш ачазы дыка хорадаан-дыр.

Шак мындыг «Шын» солуну номчурунга ынак, хандыкшылдыг кижилер бар-дыр. Иргит Делгеревич «Шынны» шуптузун чыскаай салып алган ораарын көрдүс. «Шын» солун номчувазымга сагыш-сеткилим саарзык, бир-ле чүве четпес боор-дур, ынааар чаңчыгып калган кижидир мен ийин» деп, ол чугаалап ораар.

Бистер Кара-Хөлдүн почта салбырындан бо аалдың солуннарын эккелген бис. Ол-ла дораан солуну кижилер хандыкшылдыг биле номчуй бергеннер. Тайгаже аңнап үнер деп турган Алдынди Саая, Мартес Иргит, Артыш Марзин, Артем Иргит олар чаа солун көрүп кааш, артынчактыг аъттарындан дүшкеш, «Шын» солуну улуг каралап номчуй бергеннер. Шынап-ла, солун номчурунга хандыкшылдыг улус дээрзин ол бадыткап турду. Ол үеде бистиң фотокорреспондентивис оларны чурукка тырттырып алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: малчын, аңчы Александр Иргит; бөлүк аңчылар. Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Чазак Даргазының ажил-албаны

БЮДЖЕТ БОЛГАШ СИБИРЬНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Дүүн ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак бодунуң Москваже болгаш Новосибирскиже бир неделя хуусаалыг сургакчылаашкынының түңнелдериниң дугайында тус черниң массалыг информация чепсектериниң журналистериниң айтырыгларына харылап тура, 2006 чылдың бюджетин камгалап турар үеде республиканың эрге-ажыктарын федералдыг яамаларга болгаш ведомстволарга ниитизи-биле камгалап шыдаан деп демдеглээн. Бюджетти РФ-тиң Күрүне Думазы үшкү номчулгада хүлээп алган.

Ооң-биле чергелештир сургакчылаашкынының кол черин РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң чанында Чөвүлелдин болгаш Сибирь федералдыг округтун Дээди экономиктиг чөвүлелиниң кады хуралына киржилге элзэн дээрзин Ш.Д. Ооржак айыткан. Хуралдың киржикчилери, оларның аразында Россияның Чазаның, Федерация Чөвүлелиниң, Күрүне Думазының төлээлери «Сибирьниң стратегиязы: социал турум чорук болгаш турум өзүлде дээш эрге-чагырганың болгаш бизнестин эштежилгези» деп документиниң төлөвилелин чугаалашканнар.

«Хуралга, мээң көрүп турарым-биле алырга, боданырынче албадап турар боттук информацияны көдүргөн – деп, Шериг-оол Ооржак демдеглээн. — Сибирь чеже-даа бүгү россияжи бюджеттин 80 чедир хуузун хандырып турар бол, дыка хөй социал-экономиктиг хемчээлдер талазы-биле, ооң иштинде чурттакчы чоннун амыдырал болгаш назыхар дуртунун деңгели-биле, өске

арткан чеде федералдыг округтарның аразында сөөлгү черни доктаамал ээлеп турар. Ынчангаш маңаа Сибирьниң стратегиязын Россия Федерациязының регионнарының социал-экономиктиг хөгжүлдө Стратегиязының концепциязы-биле деңге көөрү шуут-ла эргежок чугула. Ук концепцияның кол-ла принциви — бүгү деңгелдерге чаңгыс аай комплекстиг социал-экономиктиг стратегтиг болгаш үр хуусааның планнаашкыны-ла болгай. Девискээр бүрүзүнге – регион-даа, хоорай-даа, муниципалдыг район азы чурттакчылыг чер-даа дирик – оларда бар курлавырларга хамаарыштыр өзүлдениң байдалдарын тыпкан турар ужурлуг».

Ол ышкаш хуралга Сибирьниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының чижек структуразының дугайында айтырыг чидиг сайгарылгалыг болган. Хуралдың киржикчилери Россияның Чазаның сандалап киригени структураны Сибирь регионнарының тускайлаң талаларын өөренип көрбээни дээш хүлээп көрбес деп шиитпирни хүлээп алган.

Бистиң корр.

Тус чер бот-башкарылгасы

ЮРИСТИҢ ДУЗАЗЫ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

«Россия Федерациязының муниципалдыг тургузулгарын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» 131 дугаар Федералдыг хоойлунуң амыдыралга боттанып, күш кирериниң шилчилгелиг бо үезинде республиканың бүгү сумулары, кожууннарында белеткел ажилдары чоруп турар. Эрэин кожууннуң Бай-Даг сумузунда бөгүнде байдал-биле таныштырырын ук сумунуң чагыргазының оралакчы даргазы Лориса Хайыцовна Мандалдан дилзэн бис.

Суму бөгүнде 1169 чурттакчылыг. Сумунуң 6 арбаны боттарының даргаларын, активин сонгул алган ажилдап турар. Арбаннар аразында мөөрейлер болгаш конкурстар удаа-дараа эртип турар. Хөй-ниити организацияларындан аныктар чөвүлели, хоочуннар чөвүлели, херээженнер чөвүлелдери улуг-бичи чон ортунда ажилдарны чорудуп турар.

Суурда 179 өреге боттары хуу малдыг, арткан 114 өг-бүлө мал чок. Мал-маган тударына сонуургалдыг өг-бүлелерни суму чагыргазы чоокку чылдарда малдандырырынче угланышкыны салып турар.

Биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле сумунуң программазы ажилдап кылдырган.

(Уланчызы 2-ги арында)

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы «Тувинская правда» солунун фотокорреспондентизи Владимир Никандрович Савиныхка ооң өөнүң ишти

Людмила Николаевнаның

электен мөчээни-биле ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы «Тувинская правда» солунун фотокорреспондентизи Владимир Никандрович Савиныхка ооң өөнүң ишти

Людмила Николаевнаның

мөчээни-биле ханы кажыыдалын илередип тур.

ЧИЗЕНИН ХУУСААЗЫН ТОДАРАТКАН

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Михаил Фрадков 2005 чылдың октябрь 31-де «Бүгү-россияның көдээ ажил-агыйына чизе чорударын организаастаарының дугайында» № 651-ги доктаалга ат салган.

Ук доктаалда ырак, чедери берге, транспорт чедеринге хөй шаптаразынның девискээрлерге чизе чорударының хуусаазын онзалап айткан. Ылангыя ындыг девискээрлерге хамаарып турар Тыва Республикага көдээ ажил-агый чизеи 2006 чылдың сентябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир болуп эртер. Россияның кол-кол девискээрлеринге ук ажил ону мурнай июль 1-ден 25-ке чедир болур. Ону чамдык сезон езугаар мал-маганы көжүрүп ойткарар девискээрлерин онзагай байдалына таарыштыр ынчаар тургустунган.

Көдээ ажил-агыйга чизе чорударының харысалгалыг албан чери — Күрүнениң федералдыг

статистика албаны болур кылдыр тодараттыган. Ол албан чери көдээ ажил-агыйга чизе чорударына кол удуртулганы бодунга алып, көдээ ажил-агый объектилеринин дугайында медээлерни ап, оларның-биле таныжып, ниити түннелдерни үндүрер. Ук албан чери Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызы-биле кады чизе чорударына хамаарыштыр кол методиктиг, организаастыг хемчеглерни ажилдап кылыр. Шимчeves өнчү-хөренги кадастрының Федералдыг агентлигинин ролу — чизе чорудар объектилеринин даңзызын, картанын тургузар ажилды чорудары. Доктаал езугаар РФ-тиң ИХЯ-зы чизе чорудар кижилеринин айыыл чок чоруун хандыраарын харыылаар. РФ-тиң Юстиция, Саң-хөө, Өөредилге болгаш эртем, Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдe, Культура болгаш массалыг коммуникация яамылары көдээ ажил-агый чизеи чорудар ажил-

дын өске участоктарын харыылаар.

РФ-тиң чер-черде субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарына күрүнениң федералдыг статистика күрүнениң тус черлерде девискээр эргелелдеринин чагыгларын езугаар хуу черлерлиг база чер ээлеп, ажыглап азы арендап турар кижилер, организациялар, бүдүрүлгелер дугайында медээлерни оларга бээрин дааскан. Оон ыңай 2006 чылдың февраль 1-ге чедир хуу дузалал ажил-агыйлар дугайын тускай дептерлерге чаарты бижириин доозарын саналдаан. Ол ышкаш РФ-тиң Чазааның доктаалында субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарына күрүне статистиказының чер-черде девискээр органнарына телефон харылзаалыг оран-сава, мебель болгаш транспорт-биле хандыраарын саналдаан.

«Тывастат».

ЮРИСТИН ДУЗАЗЫ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадып турар аныктар чок деп болбас, оларның чижээнге С.Д.-Б.Каеваны дорту-биле хамаарыштырып болур. Ол хуу пекарняны бодунуң күжү-биле туткаш, чонну бөгүндө хлеб-биле хандырып турар.

Корум-чурум талазы-биле алып болза, сумунуң байдалы багай эвес. Улусчу дружина сумунуң участок төлээзи-биле байырлалдар болгаш дыштаныр хүннер таварыштыр доктаамал үнүп турар. Назы четпээннер талазы-биле школада бо чылдан эгелээш назы четпээннер херектеринин талазы-биле тускай инспектор ажилдап эгелээш.

Уш деңгелдин бюджетинче шилчилгелиг бо үе ук сумуда кидин түлүк чоруп турар. Бо чылда сумунуң төлээлекчилер хуралының 11 депутаттары, хуралдың даргазы сонгуттунган. Олар суму чагыргазы-биле кады сумунуң уставын ажилдап кылгаш, күрүне бүрүткелин эрттирери-биле чоргускан. Суму бодунуң келир үеде чурттаары нормативтиг эрге-хоойлу актыларын тургускаш, ол езугаар ажилдап-чурттаары көрдүнер. Оон мурнунда чүгле дотация акша, көрдүнгөн болгаш бадылап каан акшаларны чогуур

адырларже үндүрүп чурттаар турган болза, ам боттары боттары хандырытып, кирип алган орулгаларын бодунуң (сумунуң) хереглелин барымдаалап чурттаар апар болганда, сумунуң бюджетинин орулгалыг кезеэн көвүдедир дээш ажилдаары негеттинер.

Сумунуң төлээлекчилер органы суму чагыргазы-биле кады сумунуң нормативтиг эрге-хоойлу актыларын тургустарының ажилдарын чорудуп турар. Бо ажилга кожуун чагыргазының юризи дузаны шаа-биле кадып турза-даа, тускай эртемниг юристин консультациязы чугула негеттинип турар.

Келир чылда чаа чүүл —

келир чылдан эгелээш чер үндүрүп тускай доктаадып каан кадастр өртек-биле тургускан болур, ол суму бюджетинин орулгалыг кезеэн кирер, оон өртек-үнези элээн өскөн болур. Моон-биле холбаштыр сумуда мал-маганның өрегелер малының баш санын барымдаалап оदारларны арендага алырының дугайында билдиришкенин кирип, бо айтырыгга сонургалдыг чоруп турар.

Ол ышкаш чылда бот-үндүрүг дээш ажилдап турар улус 200 рубльди, ажил чок улус 100 рубльди суму бюджетинче киририн доктааткан. Кудук дээш ай санында өреге бүрүзү 80 рубльди төлээрин доктааткан. Бюджетче оон-даа өске үүрмек үндүрүлгелер кирер. Ажилдап турар кижилер бүрүзүнүн шалыңындан тыртып турар дорт шилчилге-биле чоруур үндүрүгүн хемчээлин хевээр арттырып, чүгле 10 хуузу сумунуң бюджетинче кириер. Маңаа сумуларда ажилдап турар чонунуң санының эвээжин кичээнгейге ап, бо айтырыгны эде көөрү күзенич дээрзин Лориса Хайыновна демдеглей-дир.

Чойганмаа САТ.
В. БАЛЧИЙ-ООЛДУН
тырттырган чурмуу.

Культура болгаш спорт «ЧУРТТАЛГАМНЫН 50 ШИНЧИЗИ»

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына Тываның күрүне шаңналының лауреады, чогаалчы, драматург, Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Ондарның 50 харлаанына тураскааткан «Чуртталгамның 50 шинчизи» деп кежээ болуп эрткен.

Аңаа чогаалчының үш номуунуң («Галстуктуг адыг», «Сөөлгү өртээл», «50 мгновений жизни») презентациязы болган. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажилдакчызы Раиса Санчай номнарны таныштырып, оон допчу утказы-биле көрүкчүлерни таныштырган.

Юбиярга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерт, ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан, чогаалчылар Кенин-Лопсан Монгуш, Александр Даржай, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттары Б.К. Балчий-оол, В.Г. Вальков, хөгжүм-шии театрының директору А.К. Хомушку, кол режиссеру А.К. Ооржак, Кызылдың уран чүүл училищезинин директору В.В. Нагорный болгаш өске-даа культура адырының удуртукчулары байыр чедирип, суй белектерин сөннээн. Саха (Якутия) Республиканың культура сайыды, Тывада аалдап келген П.Ойунский аттыг театрның уран чүүл удуртукчузу Андрей Саввич Борисов сөс алгаш, байыр чедирип чүве чугаалаан соонда, оон өөнчү ишти артист Степанида Борисова хөгжүмнүг байыр чедиргеш, хензиг алмаз-биле каастап каан боону белек кылдыр бергеннер.

Байыр чедирешкенин соонда, Тываның уран чүүлүнүң мастерлеринин концерти болган. Сураглыг «Ээлдек шыңгырааш», «Эзир-Кара» деп танцыларны

күрүнениң филармония артистери ойнаан. Аалчылардан Бурят Республиканың алдарлыг артизи Матупа Шагаров хөгжүмнүг байыр чедиргеш, орус, бурят дылдарга ырлаан. Туранның улусчу театрының М.М.Оюн баштаан артистери Чылгычы Ондарның кыска чечен чугааларының мадырлары болуп хуулуп алгаш, сценага оюн-баштак көргүзүлери-биле көрүкчүлерге бараан болган.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш хостуг хүрешке Тыва Республиканың чемпиондыг эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткен.

Аңаа ниитизи-биле 206 мөгө киришкен. 17 кожуундан 40 херээжен, 166 эр мөгелер күжүн шенэжкен. Чидиг демиселдин түннелинде тирикчилер илерээн.

Херээженнер: 48 килограммга Өвүрдэн Буянамаа Куулар бириг черни алган. 51 килограммга Өвүрдэн Айлана Куулар, 55 кг Кызылдан Лариса Ооржак, 59 кг Чейнеш Допчан, 63 кг Сылдысмаа Делгер-оол олар чемпионнаан.

Эр улус аразында деңзи аайы-биле дараазында мөгелер чемпионнаан: Омак Сүрүн (50 кг Барыин-Хемчик), Кызылдан Мерген Сана (55 кг), Чадаанадан Аяс Делгер-оол (60 кг), Барыин-Хемчиктен Артыш Томбулак (66 кг), Өвүрдэн Аян-оол Ондар (74 кг), Кызылдан Омак Кара-Сал (84 кг), Сүт-Хөлдөн Кайгал-оол Донгак (96 кг), Кызылдан Аяс Монгуш (120 кг). Чемпионнар хүндүлүг бижиктер, алдын, мөңгүн, хүлер медалдар болгаш Чазак Даргазының шаңналын алганнар. Хостуг хүрешке Чазак Даргазының шаңналы дээш мындыг маргылдаа моон сонгаар чылдың эртер кылдыр чаңчылыр боор дээрзинге спортчулар идегеп турар. Хостуг хүрешти Тывага сайзырадырынга ол улуг базым, деткимче дээрзи чугаажок.

Бистиң корр.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзеринге немелде магадылалдар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

2005 чылдың сентябрь 14 № 991 Кызыл хоорай.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзеринге немелде магадылалдарны хандыраар сорулгалыг база «Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзеринге немелде магадылалдар дугайында» деп 2004 чылдың ноябрь 26-да үнген № 918 Тыва Республиканың Дүрүмүнүн 6 дугаар чүүлү езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черлеринче дужаап кирерде белеткел курстарына өөренип чарыгдалдарын эгидип бээринин Чурумун доктаадыр (капсырылга №1).

2. Эге профессионал өөредилге албан черлеринин өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уруглар санында уругларга бир дугаар болгаш ийи дугаар эге профессионал эртем чедип алырынга чараан чарыгдалын эгидеринин чурумун доктаадыр. Үстүнде айыттыган албан черлеринин акшаландырышыкыны, бо сорулгаларга көрдүнгөн Тыва Республиканың чогуур чыл бюджетинин дугайында Дүрүмү езугаар чорудар (капсырылга №2).

3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринин эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөренип турар өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уруглар санында уругларның стипендиязының, өөредилге литературазы болгаш бижик херексели садып алып пособиенин база бүдүрүлгө өөредилгезинин база бүдүрүлгө практиказының

үезинде санап каан шалың акшазының улгатканының Чурумун доктаадыр.

4. Профессионал эртемниң өөредилге албан черлеринде хүндүскү салбырда өөренип турар улустардан аңгыда, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг өөредилгениң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринин доозукчулары өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уруглар санында уругларны идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херексел болгаш чаңгыс удааның акша дузаламчызы-биле хандыраарының чурумун доктаадыр (капсырылга №4).

5. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының, муниципалдыг өөредилге албан черлеринин эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөренип турар өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның хоорай иштинге, хоорай кыдыына, көдээ черге кожуун иштинин транспортунга чоруурунун (таксиден аңгыда) база чылда чаңгыс катап чурттап турар черинге чедир болгаш дедир өөренип черинге кээринин чурумун доктаадыр (капсырылга №5).

6. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызына республика бюджетин тургузуп тура, бо доктаалдың 1-5 пункттарына дүүштүр акша-хөренгини өөренип көөр.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаал ону албан езуу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның оралакчызы Ш.КАРА-ООЛ.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черинде өөренип кирерде белеткел курстарына өөренип чарыгдалын эгидеринин чурмуу

1. Бо чурумну Тыва Республиканың 2004 чылдың ноябрь 26-да үндүргөн №918 ВХ-1 «Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзеринге немелде магадылалдар» деп Дүрүмүнө дүүштүр ажилдап кылган.

2. Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уруглар ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге албан черлеринде белеткел курстарына (моон ыңай — белеткел курстары) халас өөренип эргелиг.

3. Бир эвес белеткел курстарына конкурс езугаар (ниити билгиниң ортумак школаларының өөредилге программасына дүүштүр чугаалажышкын түннелдери-биле) хүлээп ап турар болза, өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уруглар конкурс чок кирер эргелиг.

4. Белеткел курстарына өөренип организаастаан акша-хөренгини эгидеринин хемчээлин санаарда, кол ниити азы ортумак (долу) ниити эртемни ээлчеглиг өөредилге чылында чедип ап турар база моон мурнунда чедип алгаш, белеткел курстарына өөредилге эртер күзелин илереткен өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның санын барымдаалап чорудар.

5. Кол ниити азы ортумак (долу) ниити эртемни ээлчеглиг өөредилге чылында чедип ап турар база моон мурнунда чедип алгаш белеткел курстарына өөренип күзелин илереткен өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның дугайында медээни Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органна-

рының база хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның өөредилге удуртур органнарының эргелелинде турар өөредилге албан черлери Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызынче (моон ыңай Тыва Республиканың Өөредилге яамызы) бо чылдың апрель 1-ге чедир кириер.

Муниципалдыг өөредилге албан черлери Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының администрацияларының өөредилге удуртур органнарынче база хоорай округтарында өскүс уругларның болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның фамилиязын, адын, адазының адын айткан чагыгны бо чылдың март 25-ке чедир кириер.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы айыттыган чагыгларны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы чогуур чылдың республика бюджетин тургузуп турда дугуржур. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сметаында чарыгдалдарны өөренип көөр.

6. Тыва Республиканың девискээринде ортумак болгаш дээди өөредилге албан черлеринде белеткел курстарының талазы-биле төлевириң чарыгдалдарын эгидерде, өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларны курстарыг кирип ап, херек кырында чараан чарыгдалдарының дугайында дыңнадыгларын көргөш база Тыва Республиканың Өөредилге яамызының республика бюджетинде акша-хөренгизинден өөренип өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның

санын барымдаалап чорудар.

Белеткел курстарынче кирерде дараазында документиленер херек:

— өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черлеринче дужаап кирерде белеткел курстары эртериниң дугайында хуу билдиришкени;

— ниити азы ортумак (долу) ниити эртем доосканының дугайында документ;

— уругларның өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок артканын бадыткап турар документ.

7. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны белеткел курстарына 1 чыл чедир хуусаалыг өөртенден дээш чарыгдалын эгидер ортумак болгаш дээди профессионал өөредилгениң албан черлеринге белеткээ дээди өөредилге черинче дужаап кирер чаңгыс кижиниң өртээ 5000 рубль база республика бюджетинден ортумак профессионал өөредилге черинче дужаап кирген чаңгыс кижиниң өртээ 2000 муң рубльден хөй эвес болур.

8. Белеткел курстары организастап турар өөредилге албан черлери Тыва Республиканың Өөредилге яамызынче дыннакчыларны хүлээп алганындан эгелеп 10 хонук иштинде дараазында документиленери дужаар:

Тыва Республиканың Чазааның доктаалына № 2 капсырылга 2005 чылдың сентябрь 14 №991

Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралын чидирген уруглар аразындан бир дугаар болгаш ийи дугаар эге профессионал эртем чедип ап турарларга база өскүс болгаш ада-иезиниң азыралын чидирген уругларны өөредиринге эге профессионал өөредилге албан черлериниң чарыгдалын эгидериниң чуруму

1. Бо чурумну Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың июнь 20-де үндүргөн №409 «Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга социал камгалал көргүзеринге сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалына дүүштүр ажылдап кылган.

2. Эге профессионал өөредилге албан черлериниң өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уруглар база өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уруглар санында уругларга бир дугаар база ийи дугаар эге профессионал эртем чедип алганда чарыгдалын эгидер.

3. Бо чурумнуң 1 дугаар пунктузу эзугаар чарыгдалдарның хемчээлин өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан база өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уруглар санында уругларның санын барымдаалап тургузар, бир өөреникчиниң өөредилгези болгаш долу күрүнө хандырылгасынга турганының чарыгдалдарының түнүн дараазында чүүлдерни барымдаалап көөр:

— бир дугаар өөренген чылында идик-хеп, чымчак инвентарь болгаш дериг-херексел-биле 14114 рубльге хандыраар, ийи дугаар болгаш дараазында чылдарда 9628 рубльге, ону өөренип турар кижиниң күзели-биле туда акша-биле азы Россия Федерациязының ажаалга банкызынга оон адынга акшаны шыгжадыр кылдыр шилчидип берип болур. Ниити чуртталга бажыңында чурттап турарларга акша компенсациязын солуурда чымчак инвентарь түнүн кадып каапкаш берип болур;

— чөм-биле хандырып болур (бир хүнде 64 рубль);

— литература болгаш бижик херекселдерди алырынга чылдың-на акша компенсациязын;

— өөредилге албан черлерин доозарга, идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херекселдерни азы 29000 рубль түнүг туда акшаны;

Тыва Республиканың доктаалына №3 капсырылга 2005 чылдың сентябрь 14 №991

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының база муниципалдыг өөредилге албан черлериниң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөренип турар өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның санында уругларның өөредилге литературазы болгаш бижик херексели садып алырынга пособиениң база өөредилге бүдүрүлгезинге болгаш өөредилге практиказының үезинде ажылдап алган шалың акшазын, стипендиязын өстүрериниң чуруму

1. Бо чурумну Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың июнь 20-де үндүргөн №409 «Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга социал дуза көргүзеринге сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» деп доктаалына дүүштүр ажылдап кылган.

2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының база муниципалдыг өөредилге албан черлериниң эргелелинде турар эге болгаш ортумак профессионал өөредилге албан черлеринде өөренип турар

— ол өөредилге черинче дужаап кирери-биле белеткел курстарынче хүлээп алганының дугайында өөредилге черинден справка;

— ол өөредилге черинче дужаап киреринге белеткел кылдыр өөредилге ачы-дузазы чедирериниң дугайында өөредилге чери-биле керээ;

— ол өөредилге черинче дужаап кирери-биле билдиришкени кирген кижини белеткээринге өөредилге чериниң чедирген өөредилге ачы-дузазының чарыгдалының түнүн айыткан счет-фактура.

9. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы бо чурумнуң 4 дугаар пунктузунда айыттыганын информацияның киргенинден бээр 30 хонук иштинде чарыгдалдарны төлээриниң азы чарыгдалдарны төлөвезиниң дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

10. Дараазында чылдарда өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черлеринче дужаап кирери-биле белеткел курстарына өөреникчинин өртээ эгидериниң хемчээлин чылдың-на Тыва Республиканың бюджетин тургузуп тура индексация күсели-биле тургузар.

— өөредилге албан черлерин доозуп турда, 500 рубль хемчээлдиг чаңгыс удааның акша дузаламчызын;

— хоорай иштинге, хоорай кыдыынга, көдээ черлерге кожуун иштиниң транспортунга (таксиден аңгыда) чоруурунун өртээ;

— чылда чаңгыс катап чурттап турар черинге баарының болгаш өөренип турар черинче дедир чоруурун;

— ниити чуртталга бажыңыга төлевир чок чурттаарын.

4. Бо чурумнуң 3 дугаар пунктузунун беш дугаар абзазында айыттыганы чаңгыс сургуулга көрдүнгөн социал дузаламчының хевирлеринге саң-хөөнүн хемчээлин Тыва Республикада херек кырында өртектен база натуралдыг нормаларны барымдаалап тодарадыр.

5. Бо чурумнуң 1 дугаар пунктузунда айыттыганы чарыгдалдарның эгидилгезин республика бюджетинден чорудар.

6. Ийи дугаар эге профессионал эртем чедип ап турар өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан база өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан улус санындан уруглар өөредилге черин доозуп тура идик-хепти, чымчак инвентарьны, дериг-херекселди натуралдыг база акша хевир-биле алырындан аңгыда, үстүнде айыттыганы социал деткимчениң хевирлери-биле хандырттынар. Бир эвес чогуур өөредилге албан черлеринге хүндүскү хевирге бир дугаар эге профессионал эртем чедип алгаш доозуп турда, ындыг төлээшкин чоруттунмаан таварылгада, үстүнде айыткан социал деткимчени көргүзер.

7. Бир дугаар болгаш ийи дугаар эге профессионал эртем чедип ап турар үеде өөредилге албан черлеринге чөмненирин организастаар арга чок болза, ай санында чөмнениринге компенсацияны акша хевиринге көргүзер.

өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга күрүнө хандырылгасындан аңгыда:

— ол өөредилге черинде өөренип турарларга көрдүнгөн стипендияның хемчээлинге деңнээрге 50 хуудан эвээш эвес өскөн хемчээлдиг стипендияны;

— ол өөредилге черинде өөренип турарларга көрдүнгөн стипендияга деңнээрге 50 хуудан эвээш эвес хемчээлге өскөн үш айның стипендиязының хемчээлинге чылдың-на өөредилге литературазы

болгаш бижик херексели садып алыр пособиени;

— ажил берикчилериниң акша-хөрөңгизинден бүдүрүлгө өөредилгезиниң болгаш бүдүрүлгө практиказының үезинде санаан чүс хуу шалың акшазын төлээр.

3. Ортумак профессионал өөредилге албан черлеринде өөренип турарларга:

— ол өөредилге черинде өөренип турарларга көрдүнгөн стипендияның хемчээлинге деңнээрге 50 хуудан эвээш эвес өскөн хемчээлдиг стипендияны;

— ол өөредилге черинде өөренип турарларга көрдүнгөн стипендияга деңнээрге 50 хуудан эвээш эвес хемчээлге өскөн үш айның стипендиязының хемчээ-

Тыва Республиканың Чазааның доктаалына № 4 капсырылга 2005 чылдың сентябрь 14 №991

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг эртемниң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөредилгезин хүндүскү хевирге уламчылап турар улустардан аңгыда, өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны өөредилге албан черин доозуп турда, идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херексел, чаңгыс удааның акша дузаламчызы-биле хандыраарының чуруму

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг эртемниң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөредилгезин хүндүскү хевирге уламчылап турар улустардан аңгыда, өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны өөредилге албан черин доозуп турда, идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херексел, чаңгыс удааның акша дузаламчызы-биле хандыраар. Доозукчуларның күзели-биле идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херекселдин бодун азы ону садып алырынга херек акша дузаламчызын берип болур. Акша компенсациязын Россия Федерациязының Ажаалга банкызынче

доозукчунун адынче акшаны шыгжадыр кылдыр шилчидип болур.

2. Профессионал эртемниң өөредилге албан черлеринде хүндүскү хевирде өөренип турарлардан аңгыда, бо чурумнуң 1 дугаар пунктузунда айыттыганы өөредилге албан черлериниң доозукчуларына 500 рубльден эвээш эвес хемчээлдиг чаңгыс удааның акша дузаламчызын төлээр.

3. Доозукчуларны идик-хеп, чымчак инвентарь, дериг-херексел болгаш чаңгыс удааның акша дузаламчызы-биле хандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарны өөредилге албан черлеринге республика бюджетиниң акша-хөрөңгизинден эгидер.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалына №5 капсырылга 2005 чылдың сентябрь 14 №991

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлериниң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөренип турар өскүс болгаш ада-иезиниң азыралын чидирген уругларның хоорай иштинге, хоорай даштынга, көдээ черге кожуун иштиниң транспортунга (таксиден аңгыда) база чылда чаңгыс катап чурттап турар черинге баарының болгаш дедир өөренип турар черинче чоруурунун чуруму

1. Бо чурум Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлериниң эргелелинде турар өөредилге албан черлеринде өөренип турар өскүс болгаш ада-иезиниң азыралын чидирген уругларның хоорай иштинге, хоорай даштынга, көдээ черге кожуун иштиниң транспортунга (таксиден аңгыда) база чылда чаңгыс катап чурттап турар черинге баарының болгаш дедир өөренип турар черинче чоруурун хандыраар механизмни тодарадыр турар.

2. Бо чурумнуң 1 дугаар пунктузунда айыттыганы чарыгдалдарга акша компенсациязының хемчээлин Тыва Республиканың Чазаа чылдың-на Тыва Республиканың чогуур чылдың бюджетин тургузуп тура, тургузар.

3. Боттарының эргелелинде өөредилге албан черлери бар Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнары, хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының администрациялары тургустунган чурум эзугаар хоорай иштинге, хоорай даштынга, көдээ черге кожуун иштинге пассажирлер аргыштырылганы кылып турар «Пассажирлер АТБ»-зи муниципалдыг бүдүрүлгези болгаш бүдүрүлгө болгаш организациялар-биле өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның транспортка халас чоруурун дугуржуп ап болур азы бир айда 50 рубльге акша-хөрөңги-биле хандыраар.

4. Үстүнде айыттыганы халас чоруурун хандыраар хевирлерин орнунга, өөредилге албан чери уругларның өөренип черинге чедир болгаш дедир кээрин бодунун транспортунга аргыштырып болур.

5. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның халас чоруурун чаңгыс аай чиигелдели билетке үндезилеп чорудуп болур; акшаландырышыкыны республика бюджетинден чоруп турар өөредилге албан черлериниң кижизидикчилеринге эзулук доктаалды хүлээп алырыга чедир—чоруурунун билединге үндезилеп чорудар.

6. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның транспортка халас чоруурун хандыраар эргези уругнуң өөредилге черин доозупкан таварылгада соксаар.

7. Чоруурунун биледин, акша-хөрөңги алыр эргези бо чурумнуң 7 дугаар пунктузунда айыттыганы чылдагаанга үндезилеп, чогуур байдалдың дүшкени айның дараазында келир айның 1 дугаар хүнүнден эгелеп соксаар.

8. Чылда чаңгыс катап чурттап турар черинге чедир база дедир өөренип турар черинге кээр хоорайлар аразының транспортунга (суг, автомобиль болгаш оон өске транспорт чок таварылгада авиация) чоруур билет өртээ акша-хөрөңгини өөредилге албан чери бээр.

9. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның халас чоруурунун акшаландырышыкыны Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, бодунун эргелелинде өөредилге албан черлери бар күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнары, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге—хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының чагыргалары чорудар.

10. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның хоорай иштинге, хоорай даштынга, көдээ черге кожуун иштиниң транспортунга (таксиден аңгыда) аргыштырылганы кылырынга чарыгдалының дугайында отчетту «Пассажирлер АТБ»-зи муниципалдыг бүдүрүлгө, организация болгаш бүдүрүлгелер:

Тыва Республиканың Өөредилге яамызынче, бодунун эргелелинде өөредилге албан черлери бар күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнары Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга;

муниципалдыг өөредилге албан черлери—хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының чагыргаларына, олар Тыва Республиканың хоорай округтарында болгаш муниципалдыг районнарында Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының саң-хөө эргелелдери Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга бээр.

11. Халас чоруурунун чарыгдалдарын чогуур өөредилге албан чери чогуур чылдың республика бюджетинден эгидер.

12. Дараазында чылдарда өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның халас чоруурунун өртөөн эгидериниң хемчээлин чылдың-на Тыва Республиканың бюджетин тургузуп тура, индексация күсели-биле тургузар.

2005 чылда Тыва Республикага кадрлар белеткээринин күрүне чагыын күүсеткен дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың ноябрь 11 № 1250 Кызыл хоорай

2005 чылда дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг кадрлар белеткээринин күрүне чагыын «2005 чылда Тыва Республикага дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг специалистер белеткээр күрүне чагыын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың апрель 23-те № 493 болгаш «2005 чылда республикага кадрлар белеткээр күрүне чагыынга холбаштыр Россия Федерациязының дээди болгаш профессионал ортумак өөредилге черлеринге сургуулдарны тускай сорулгалыг хүлээп алырын организастаар дугайында» 2005 чылдың июль 10-да № 731 доктаалдарына дүүштүр боттандырган.

Күрүне чагыын социал, экономика база эрге-хоойлу камгалаар адырларның 119 мергежилдеринге кылган кадрлар херегеленин анализинге үндезилеп тургускан. Ниитизи-биле 1867 специалист, ооң иштинде дээди эртемниг 1578, тускай ортумак билигилг 289 ажилдакчы херек турган. Күрүне чагыын тургузар ажилга кожууннар, хоорайлар чагыргаларының, ямылар, ведомстволарның, албан, бүдүрүлге, организацияларның удуртукчуларын хаара туткан.

Чурттуң 166 өөредилге черлери тускай сорулгалыг 1769, ооң иштинде дээди өөредилге черлери—1219, тускай ортумак өөредилге черлери—550 олуттарны үзүп берген. Тускай сорулгалыг өөредилгеге 1433 сургуул, ооң иштинде дээди өөредилге черлеринге—982, тускай ортумак

өөредилге черлеринге—541 кижжи өөренип кирген. Тускай сорулгалыг 336 олутка кым-даа өөренип кирбээн.

Республиканың дээди болгаш профессионал ортумак өөредилге черлеринге тускай сорулгалыг 221 олутка конкурстан даштаар шиллелге-биле көдээ черлерден 135, ооң иштинде ортумак өөредилге черлеринге 125 сургуул өөренип кирген. Тываның күрүне университетинге Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Тожу, Тере-Хөл кожууннардан чүгө 10 кижжи өөренип кирген. Сургуулдарның билин кошкандан, кожууннар чагыргаларының четпес ажилдаанындан 55 олутка кым-даа өөренип барган.

2004 чылда деңнээрге, чурттуң өөредилге черлеринге киргеннериниң саны 5191 кижжи азы 3,8 хуу өскөн, 2005 чылда школаларның 3876 доозукчуларының 40,1 хуузу дээди өөредилге черлеринге өөренирин улам чылаан, бо дээрге, 2003 чылдаазындан 7,1 хуу, 2004 чылдаазындан 3 хуу хөй бооп турар. Республиканың өөредилге черлеринге 2875 сургуул, Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң салбырларына база төлээлеткен черлерге 1269 кижжи өөренип кирген.

Күрүне чагыын боттандырганының түннелинде кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының кадрларга херегелел чагыгларын 1856 кижжиге азы 76,8 хуу, ооң иштинде социал адырга

— 90,3, эрге-хоойлу камгалаар органнарга—113,1, бүдүрүлге адырынга—60 хуу күүсеткен. Профессионал дээди эртемниг специалистерге херегелелди 62,2, тускай ортумак билигге—156,1 хуу күүсеткен. Республика дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге специалистер белеткээрин 186,8 хуу күүсеткен.

Күрүне чагыын күүседиринге Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем, Кадык камгалал, Үлетпүр, Чуртталга коммунал ажил-агый, Энергетика, транспорт, харылза болгаш орук ажил-агый, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем, Бойдус ажил-агый, Культура болгаш националдар херектериниң, Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының ямылары, Күш-культура болгаш спорт, Арга-арыг ажил-агый агентилелдери идеккейлиг киришкен.

Үстүнде айткан барымдаларга үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «2005 чылда Тыва Республикага дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг специалистер белеткээринин күрүне чагыын күүсеткен дугайында» күрүне илеткелин бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың ямылар болгаш ведомстволар удуртукчуларына дагызы, республикада муниципалдыг тургузуларның тус чер бот-башкарылга органнарына сүмөлээр болза:

күрүне илеткелин коллегия хуралдарына чугаалажып көөр;

2006 чылда кадрлар белеткээринин күрүне чагыын тургузар болгаш ону 2006 чылдың январь 15-ке чедир Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң агентиленинги кириер.

3. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң агентилели:

республиканың муниципалдыг тургузуларының тус чер бот-башкарылга органнарының чагыргаларының киржилгези-биле кадрлар белеткээринин күрүне чагыын тургузар айтырыглар талазы-биле республика чөвүл хуралын 2005 чылдың декабрьда эрттирерин организастаар.

2006 чылда кадрлар белеткээринин күрүне чагыын тургускаш ону бадыладыры-биле Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың февраль 1-ге чедир кириер.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударың «Кадрлар белеткээринин күрүне чагыын боттандыраар контроль талазы-биле республиканың ведомстволар аразының комиссиязының составын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың июнь 10-да № 729 доктаалы-биле тургускан, кадрлар белеткээринин күрүне чагыын боттандыраары дээш контроль талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязына дагызы.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың ноябрь 11-де № 1250 доктаалы-биле бадылаан.

«2005 чылда Тыва Республикага дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг кадрлар белеткээринин күрүне чагыын күүсеткен дугайында»

КҮРҮНЕ ИЛЕТКЕЛИ

Республиканың экономика болгаш социал адырларын бедик мергежилдиг кадрлар-биле хандыраар сорулгалы-биле Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың апрель 23-те 2005 чылда Тыва Республикага дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг специалистерни белеткээринин күрүне чагыын бадылаан; 2005 чылда кадрлар белеткээр талазы-биле республиканың күрүне чагыынга дүүштүр Россия Федерациязының дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге сургуулдарны тускай сорулгалыг өөредилгеге хүлээп алырын организастаар дугайында доктаалды хүлээп алган.

«2005 чылда кадрлар белеткээринин күрүне чагыын боттандыраар талазы-биле организастаар хемчеглериниң планын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың март 4-те № 234 доктаалына дүүштүр күрүне чагыын тургузар ажилга кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының, ямылар, ведомстволар, албан, бүдүрүлге, организациялар удуртукчуларын хаара туткан.

Күрүне чагыын республика кожууннарының, хоорайларының дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерге херегелел анализинге үндезилеп тургускан, ажилчын бөлүктөрүн кириргени база муниципалдыг тургузулар чагыргаларының кожууннарның төлээлекчилер хуралдары-биле дугурушканы медээлерге үндезилээш, социал, экономика, эрге-хоойлу камгалаар адырларга хамааржыр 119 мергежилге анализти кылган.

Ниитизи-биле республикага 1867 специалист, ооң иштинде дээди эртемниг 1578 азы 84,5 хуу, тускай ортумак эртемниг 289 азы 15,5 хуу специалист херегелеттинип турган. Социал адырга 723 (45,8 хуу), бүдүрүлге адырына — 679 (43 хуу), эрге-хоойлу камгалаар органнарга — 176 (11,2 хуу) ажилдакчы херек турган. Көдээ ажил-агыйга — 434, одалга-энергетика, транспорт адырына — 155, үлетпүрге — 137, амыдырал хандырылганына — 89 ажилдакчы херегелеттинип турган. Социал — 89, юрист — 698 ажилдакчыны белеткээр ужурулуг турган.

Дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг специалистер-биле чүгээр хандырылган черге Кызыл хоорай хамааржыр, аңаа 698 кадр чедипес турган. Ак-Довурак хоорайга — 43, Чөөн-Хемчик кожуунга — 68, Каа-Хем кожуунга — 29 ажилдакчы негеттинип турган. Таңды кожуунга — 102, Тес-Хемге — 162, Улуг-Хемге — 118, Тере-Хөл кожуунга — 149 ажилдакчы четпейн турган.

Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлер агентиленинги федералдыг органнарның девискээр эргелелдери-биле, күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады чоруткан ажилының түннелинде, чурттуң 166 өөредилге черлери тускай сорулгалыг 1769 олутту, ооң иштинде

бюджет хандырылгалыг 1575, төлевирлиг 194 олутту үзүп берген.

Дээди өөредилге черлери 1219 олутту, ооң иштинде бюджет хандырылгалыг 1165, төлевирлиг 54 олутту берген. Медицианың дээди өөредилге черлери 246, күрүне университеттери — 163, техниктиг өөредилге черлери — 111, гуманитарлыг өөредилге черлери — 82, даштыкы чурттарның өөредилге черлери — 27, ведомстволарга чагырткан өөредилге черлери — 157 олуттарны берген.

Тускай ортумак өөредилге черлери 550 азы эрткен чылдаазындан 1,7 катап хөй, ооң иштинде бюджеттен хандыраар 410, төлевирлиг 140 олутту үзүп берген.

Өөредилге черлеринге көдээ черлерден сургуулдарны конкурстан дашкаар хүлээп алырынга 175 олутту берген.

2004 чылда деңнээрге, Россияның дээди өөредилге черлериниң саны кызырылганындан бюджет хандырылгалыг өөренирлериниң саны кызырылган. Тыва Республикага 2,5 хуу болган. Ооң чылдагааны болза өөредилге черлерин субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарынче дамчытканы-биле холбашкан. Чурттуң дээди өөредилге черлериниң хүлээп алыр контроль саннары база баткан.

2005 чылдың январь 1-ден бээр субъектилериниң эрге-байдалыңче эге профессионал өөредилге черлериниң 94 хуузу, профессионал ортумак өөредилге черлериниң 55 хуузу шилчезн, тускай сорулгалыг бот-өөредилге черлери база кызырылган. Эрткен чылга бодаарга, төлевирлиг өөренирлериниң саны 3,9 хуу өскөн.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың июнь 10-да № 720 доктаалын езугаар кадрлар белеткээринин күрүне чагыын боттандыраары дээш контроль талазы-биле ведомстволар аразының чаа составын бадылааш, ында школалар башкыларының, ямы, ведомстволарының, хөй-ниитиниң төлээлерин кирирген. Ук комиссия үш катап хуралдааш, кадрлар белеткээринин күрүне чагыын тургузарының айтырыгларын ямыларын, ведомстволарның республиканың хүлээп алышыкын комиссиязы-биле, үнүшкүнүгү хүлээп алышыкын комиссиялары-биле кады хөделишкенин чериниң чурумун чугаалашкан. Республиканың 2 селектор хуралын, федералдыг ведомстволар удуртукчулары-биле чөвүлел хуралды, ажык эжикилер хунун организастаан.

Кирериниң шылгалдаларын эрттирер үеде үнүшкүнүгү хүлээп алышыкын комиссияларына аңаа хамаарылгалыг ямыларын, агентилелдерни быжылгаан. Ведомстволар аразының комиссияларының кежигүннери болгаш аңаа хамаарышкан ямы, агентилелдер ажилдакчылары республиканың хүлээп алышыкын комиссиязының хуралдарына, сургуул-

дарның, ада-иелериниң хуралдарына киржип, тайылбыр ажылын калбартып турган.

Кирериниң шылгалдаларын организастааны болгаш эрттиргени

Тускай сорулгалыг черлерге кирериниң шылгалдаларын Кызыл хоорайга, 38 өөредилге черлеринден үнүшкүнүгү хүлээп алыр комиссиялар (ҮХК), республиканың хүлээп алышыкын комиссиязы (РХК) 55 өөредилге черлеринден эрттирген. Хүлээп алышыкын чоруткан. Үнүшкүнүгү хүлээп алышыкын комиссияларының составына 68 кижжи, даштыкы чурттарның өөредилге черлеринден 3 кижжи ажилдаан.

Республиканың хүлээп алышыкын комиссиязына Россияның болгаш даштыкы чурттарның өөредилге черлеринге өөренирин күззэн 2250, ооң иштинде Кызыл хоорайдан — 1395, кожууннардан — 855 кижиниң билдиришкени кирген. Медицина, экономика, юриктиг мергежилдерге эң хөй, а башкы, техниктиг технология мергежилдерге эвээш билдиришкенин кирген. Тудуг, информация системаларының мергежилдери непереп турар, бир олутка-ла 5-8 кижжи кордап турган. Чижээ, Новосибирскиде күрүненниң архитектура-тудуг университетинге бир олутка 8 кижжи, Москвада даг университетинге бир олутка 5 кижжи кордап турган. Медальдарлыг, кызыл дипломнарлыг кордакчылардан 51, чиигелделиг кордакчылардан (өскүстер, инвалидтер, дайын хөделишкенин киришкени) — 230 билдиришкени кирген.

Өөредилге черлериниң аразында девискээр олимпиадаларының түннелдерин езугаар сургуулдар хүлээп алыр өөредилге черлериниң саны 2005 чылда өскөн. 2005 чылдың март-июнь айларда Кызылга өөредилге черлериниң аразында девискээр олимпиадаларын Москвадан, Томскинин, Новосибирскинин, Красноярскинин университеттери, академиялары эрттирген. Аңаа республика школаларының 405 өөреникчизи киришкен, 62 кижжи өөренип кирген.

Чаңгыс аай күрүне экзамениниң (ЧКЭ) түннелдерин езугаар хүлээп алышыкын чоруткан дээди, ортумак өөредилге черлериниң даңзызы калбарган. Янзы-бүрү өөредилге черлеринге өөренир күзелин 350 кижжи илереткен. ЧКЭ талазы-биле шенелдеге республика школаларының чамдызы киришкенинден тускай сорулгалыг чамдык олуттар долдунмаан. Чижээ, Омскиде техниктиг университетке, Чөөн Сибириниң күрүненниң техниктиг университетинге 12 олут хостуг арткан.

Өөредилге черлеринге кирериниң шылгалдаларын эрттирген түннелдериниң анализти мындыг:

Медицианың дээди өөредилге черлери
2005 чылда РФ-тиң медицинаның дээди

өөредилге черлери тускай сорулгалыг 246 олутту берген, оон 62 олуттуң экзаменнерин өөредилге черлериниң турар черлеринге эрттирген. Экзаменге киржири-биле 613, Кызыл хоорайдан 414 (67,5 хуу), кожууннардан 199 (32,5 хуу) билдиришкенин кирген. Бир олутка-ла ортумаа-биле 4 кижжи, а «Эмнээшкени херээ» деп мергежилге 8 кижжи кордап турган. ҮХК-ның болгаш РХК-ның шийтпирин езугаар 184 олутка өөренири-биле 157 сургуулду сүмөлзэн. (Кызыл хоорайдан 123, кожууннардан — 34). Ниитизи-биле медицинаның дээди өөредилге черлеринге 186 сургуулду (Кызылдан 141, кожууннардан 45) сүмөлзэн. Медицинаның дээди өөредилге черлеринге кирериниң шылгалдаларының түннелдеринден ап көөрге, экзамен туткан сургуулдарның биологияга, химияга билин кошкак болган.

Сибириниң күрүненниң медицина университеди 26 олутту берген, аңаа өөренирин кордаан 105 кижиден 16 кижини өөренип киреринге сүмөлзэн.

Новосибирскиниң күрүненниң медицина академиязы экзаменнерин Новосибирскиге эрттирген, 23 олутту үзүп берген, 11 кижини өөрениринге сүмөлзэн, 12 тускай сорулгалыг олут хостуг арткан.

Кемеровонун күрүненниң медицина академиязына шылгалдалары ҮХК эрттирген. 82 кордакчыдан биологияга бирги, химияга ийги экзамен соонда 42 кордакчы (61,2 хуу) арткан, оон өскелери «ийи» демдек алган. Үзүп берген 18 олутка 16 кижини өөренирин сүмөлзэн, ийи олут хостуг арткан. Медицина темазынга, орус дылга кордакчыларның билин кошкак болган.

Россияның күрүненниң медицина университетинге (Москва хоорай) кирип турган 44 кордакчыдан баштайгы экзаменге чүгле чаңгыс кижжи «беш» демдек, а 42 хуузу «багай» демдек алган.

Москваың күрүненниң медицина-стоматология (диш) университетинге өөренирин күззэн 32 кордакчыдан 13 кижжи «багай» демдек алган. Санкт-Петербуртта педиатрия академиязына өөренирин кордаан 12 кижиден чаңгызы-даа «беш» демдек албаан, 2 кижжи «багай» демдек алган. Саратовтуң күрүненниң медицина университеди 18 олут бээр, доозазына өөренип кирген.

Экономиканың дээди өөредилге черлери

Экономиканың дээди өөредилге черлери тускай сорулгалыг 47 олутту берген, шупту 158, Кызыл хоорайдан 122, кожууннардан 36 билдиришкенин кирген. Үнүшкүнүгү хүлээп алышыкын комиссиялары 20 олутка өөренири-биле 23 (Кызылдан 19, кожууннардан 4) олутту сүмөлзэн, немелде 3 коммерция олудун база берген.

Математикага экзамен дужааганнарның хөй нуруузу багай демдектер алган. Чижээ, Новосибирскиниң күрүненниң

экономика болгаш эргелеп-башкарылга академиязынга дужаганнарның 43 хуузу, Россияның Г.В. Плеханов аттыг экономика академиязынга дужаганнарның—45, Санкт-Петербургтун күрүнениң экономика болгаш саң-хөө университетинге дужаганнарның 40 хуузу «багай» демдектер алган.

Новосибирскиде күрүнениң экономика болгаш эргелеп-башкарылга академиязынга 13, УХК немелде коммерция 3 олутту немей берген.

Красноярскиниң күрүнениң садыг-экономика институту тускай сорулгалыг бот-өөредилге-биле өөренир 10 олут бээр, 10 кижини сүмелзэн.

Россияның Г.В. Плеханов аттыг экономика академиязы тускай сорулгалыг, бюджет хандырылгалыг 3 олут бээр, 23 билдиришкин кирген, бир олутка 7 кижини кордаан. Кызыл хоорайдан үш кижини өөренип кирген.

Санкт-Петербургтун күрүнениң экономика болгаш саң-хөө университетинде, Байкалда күрүнениң экономика болгаш эрге-хоойлу университетинде олуттарны Тывадан студентилер долу ээлзэн.

Көдээ ажил-агыйның дээди өөредилге черлери

2005 чылда көдээ ажил-агыйның дээди өөредилге черлери бюджет хандырылгалыг 115, коммерциялыг 2 олутту үзүп берген. Өөренир дээн 227 билдиришкин кирген, өөредилге черлериниң бир олудунга-ла 3,3 кижини кордап турган. Өөрениринге 69 кижини сүмелзэн, олардан 67 кижини бюджеттен хандырап, 2 кижини коммерция үндезининге өөренир.

Москваның күрүнениң К.А.Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязынга 36 билдиришкинни кириген, бир олутка-ла 5 кижини кордап турган. Бюджеттен хандырылгалыг 6, коммерция үндезининг 1 кижини өөренип кирген.

Москваның күрүнениң бойдус тургузузун университетиде үзүп берген 23 олутка 56 билдиришкин кирген. Бир олутка 2,4 кижини кордап турган. 23 сургуул өөренип кирген.

Бурятияның күрүнениң көдээ ажил-агый академиязында бюджеттен хандырап 24 олутка Кызылдан 11, кожууннардан 13 кижини, күрүнениң чер тургузуунун талазы-биле университетинде (Москва хоорай) Кызылдан 2 кижини, Красноярскиниң күрүнениң аграр университетинде 13, коммерция үндезини-биле 1 кижини өөренип кирген.

Күрүне университеттери

Россия Федерациязының күрүне университеттери бюджеттен хандырап 163 олутту үзүп берген. Күрүне университеттеринде 55 олутка 164 билдиришкин кирген. 50 сургуул (Кызылдан 42, кожууннардан 8) өөренип кирген.

Хакасияның күрүне университетинин үзүп бергени 18 олутка 37 билдиришкин кирген, өөрениринге 19 кижини сүмелзэн. Томскиниң күрүне университетинин бергени 9 олутка 52 билдиришкин кирген, бир олутка 6 кижини кордаан. Экзаменнерни Томскиге хүлээп алган. Өөрениринге 17 кижини сүмелзэн. Кемеровонун күрүне университетиде 9 олут бээр, 38 билдиришкин кирген. Экзаменнерни ол-ла хоорайга хүлээп алган. Өөрениринге тускай сорулга болгаш коммерция үндезининге 14 кижини (Кызылдан 9, кожууннардан 5) сүмелзэн. Пермьниң күрүне университетиде 9 олут бээр, 6 кижини өөренип кирген.

Бурятияның күрүне университетинге өөренир 10 кижини сүмелзэн. Белеткел салбырынга 15 дыңнакчыны хүлээп алган.

Техник дээди өөредилге черлери

Техник дээди өөредилге черлери тускай сорулгалыг 111 олутту үзүп берген. Өөренир дээн 165 билдиришкин кирген. Бир олутка 2 кижини кордап турган. Москваның күрүнениң даг университетиде тускай сорулгалыг 11 олут бээр, аңаа өөренир дээн кордакчылардан 35 билдиришкин кирген. Кызылдан 9, кожууннардан 2 кижини өөренип эгелзэн. Красноярскиниң күрүнениң техниктиг университетиде тускай сорулгалыг 17 олутту берген, Кызылдан 7, кожууннардан 10 кижини өөренип кирген.

Красноярскиниң күрүнениң өңнүг металлдар болгаш алдын академиязы 12 олут бээр, 22 билдиришкин кирген. 11 кижини өөренип кирген. Томскиде башкарылга болгаш радиоэлектроника системаларының университетиде тускай сорулгалыг 8 олут бээр, чүгле 10 билдиришкин кирген. Өөрениринге 3 кижини сүмелзэн. Кордакчыларның физикага болгаш математикага билин кошкак болган.

Омскиниң күрүнениң техниктиг университетинин 10 олудунга 37 билдиришкин кирген. Кызылдан 10, кожууннардан 4 кижини өөренип турар. Бо университеттин төлээлери бот-өөредилге хевиринге чыылданы чоруткан. Иркутскиниң күрүнениң техниктиг университетиде тускай сорулгалыг 4 олут бээр, 12 билдиришкин кирген. Математикага, физикага экзаменнер соонда арткан 4 кижини өөренип кирген. Россияның күрүнениң гидрометеорология университетиде 10 олут бээр, 19 билди-

ришкин кирген. Экзаменнерни Санкт-Петербург хоорайга хүлээп алган. 4 кижини өөренип кирген.

Технологтук дээди өөредилге черлери

2005 чылда технологтук дээди өөредилге черлери бюджеттен хандырап тускай сорулгалыг 59 олутту берген, кордакчылардан 61 билдиришкин кирген. 34 кижини өөренип кирген, 25 олут хостуг арткан. Россияның күрүнениң Менделеев аттыг химия-технология университетиде тускай сорулгалыг 4 олут бээр, Кызылдан 2, кожууннардан 2 кижини өөренип кирген.

Сибирьниң күрүнениң технологтук университетиде (Красноярск хоорай) тускай сорулгалыг 12 олут берген. 25 кордакчыдан билдиришкин кирген. Кызылдан 7, кожууннардан 2 кижини өөренип кирген. Кордакчыларның физикага билин кошкак болганындан 3 олут хостуг арткан.

Кемеровода аш-чем үлөтпүрүнүн технологтук институту тускай сорулгалыг 20 олут берген, 21 кордакчы өөренип билдиришкин кириген. 7 кордакчыны өөрениринге сүмелзэн. Физикага, химияга билин кошкак болганындан 13 олут хостуг арткан.

Россияның эвээш санниг чоннарының ус-шеверлеринин технологиялар институту 4 олут бээр, 8 билдиришкин кирген. Кордакчыларның физикага, математикага билин кошкак болган. 4 кижини экзаменнерни дужагаш, өөренип кирген.

Гуманитарлыг дээди өөредилге черлери

2005 чылда гуманитарлыг дээди өөредилге черлери 82 олутту үзүп берген, өөренир дээн 198 билдиришкин кирген. 39 кордакчы бюджеттен хандырылгалыг, 8 кижини коммерция үндезининге өөренип эгелзэн.

Россияның Улустарның найыралы университеттиң бергени 7 олутка олимпиада эрттирген, 98 билдиришкин кирген. Бир олутка 14 кижини кордап турган. Кызыл хоорайдан бюджет хандырылгалыг 6, коммерция үндезинге 1 кижини өөренип эгелзэн.

Сибирьниң соңгу куржаг академиязынга 22 олутка 68 билдиришкин кирген. Кириениң экзаменнери чоруп турар үеде бюджет хандырылгалыг 6, коммерция үндезининг 3 олутту немей берген. 31 олутта 31 кижини өөренип кирген.

Сибирьниң күрүне албан академиязынга (Новосибирск хоорай) бир олутка 12,4 кижини кордап турган. Билдиришкиннерин хөй кезини школалар, лицейлер, гимназиялар, ТывКУ-нун тускайжыткан класстар доозукчуларыннан кирген. 5 кижини бюджеттен хандырылгалыг, 2 кижини коммерция үндезининг өөренирин сүмелзэн. Күрүне албанының Соңгу-Барың академиязы (Санкт-Петербург хоорай) телевириг 8 олутту берген. Өөренирининг өртээ бедик 40-70 муң рубль болганындан база ниити чуртталга чери чогундан 5 кижини өөренип кирген, 3 олут хостуг арткан.

Иркутскиде күрүнениң лингвистика университетиде бюджет хандырылгалыг 4 олут берген, Кызыл хоорайдан 8 кижини өөренип кирген. Оларның ийизи медалистер. Экзаменнерни «беш» демдекке дужаганнар.

Педагогиканың дээди өөредилге черлери

Педагогиканың 8 дээди өөредилге черлери бюджеттен хандырап 66 олутту берген. 128 билдиришкин кирген. Өөренип киреринге 32 кижини, ооң иштинде коммерция үндезининг 5 кордакчыны сүмелзэн.

Томскиниң күрүнениң педагогика университетиде 18 олут бээр, 62 билдиришкин кирген. Экзамен ажилдарын ол-ла черге хүлээп алган. Өөрениринге 16 кижини сүмелзэн, бюджет хандырылгалыг 6 олут хостуг арткан.

Омскиниң күрүнениң педагогика университетиде бергени 6 олутка өөренир 25 билдиришкин кирген, 5 кижини өөренип эгелзэн. 1 олут хостуг арткан.

Россияның күрүнениң А.И.Герцен аттыг педагогика университетиде үзүп бергени 11 олутка 11 кижини өөренип кирген.

Архитектура-тудугнуң дээди өөредилге черлери

2005 чылда архитектура-тудугнуң дээди өөредилге черлери 29 олутту азы 2004 чылдаазындан 2,8 катап хөйүнү үзүп берген. Новосибирскиниң күрүнениң архитектура-тудуг университетинге конкурс бедик деңгелге эрткен. 7 олутка 59 билдиришкин кирген. Кызылдан 5, кожууннардан 2 кижини өөренип кирген. Кордакчыларның билин бедик деңгелди болганын жюри демдеглээн. Красноярскиде күрүнениң архитектура-тудуг университетинде 6, Санкт-Петербургтун күрүнениң архитектура-тудуг университетинде 2 кижини өөренип кирген.

Күш-культура болгаш спорттун өөредилге черлери

Күш-культура болгаш спорттун дээди өөредилге черлери 7 олутту берген. Кордакчыларның күш-дамыр сайзыралы эки-даа болза, биологияга, орус дылга билин кошкак болганы илерзэн. Россияның күрүнениң күш-культура болгаш спорт

академиязында Кызылдан бир кижини өөренип кирген. Санкт-Петербургтун күрүнениң Лесгафт аттыг күш-культура академиязында, Ыраккы чөөн чүктүн күш-культура академиязында сургуулдар өөренип кирген.

Транспорттун өөредилге черлери

Новосибирскиниң суг транспорт академиязы 6 олутту берген, аңаа өөренир дээн 15 билдиришкин кирген. Кызылдан 2, кожууннардан 4 кижини өөренир сүмелзэн.

Юридиктун өөредилге черлери

Иркутскиниң юридиктун институту россияның эрге-хоойлу академиязының филиалы республикага коммерция үндезининг 20 олутту берген. Кызылдан 17, кожууннардан 3 кижини өөрениринге сүмелзэн. Олар шупту «үш» демдектер алган, орус дыл билири кошкак болган.

Ведомстволарның өөредилге черлери

Ведомстволарның өөредилге черлери тускай сорулгалыг 252 олут берген. Документилерни хүлээп алырын болгаш кирериниң шылгалдаларын организаастаарын федералдыг яамыларның, ведомстволарның девискээр эргелелдеринин кадрлар албаны чоруткан.

Россияның ИХЯ-ның өөредилге черлери 137 олутту берген, оларның 116-зы дээди, 21-и тускай ортумак өөредилге черлери болур. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы 237 хууда херектерни өөредилге черлеринче чоруткан, 76 кижини дээди, 22 кижини тускай ортумак өөредилге черлеринде кирген. Уралда күрүнениң юридиктун академиязының прокуратура институтунда 5 кижини өөренип кирген. РФ-тин Дээди судунун чанында Россияның шын шийдилге академиязының Сибирь салбырында 4 кижини өөренип кирген.

Россияның каайлы академиязында (Москва хоорай) 3. Ооң Санкт-Петербург салбырында 1 кижини өөренип кирген. Республиканың шериг комиссариаты, Россияның Саң-хөө яамызының федералдыг Казначействозунун ТР талазы-биле эргелели, «Тывахарылзаанформ» КХН яныз-бүрү өөредилге черлеринче кадрларны өөредип чоруткан.

Тускай ортумак өөредилге черлери

РФ-тин профессионал ортумак өөредилге черлери тускай сорулгалыг 384 олутту үзүп берген, оларның 244-ү бюджет хандырылгалыг, 140-и телевириг.

Ыяш болбаазырадыр тускай ортумак өөредилге черлери (ТОӨЧ) тускай сорулгалыг 11 олут берген, аңаа Кызылдан 2, кожууннардан 7 кижини өөренир сүмелзэн. Бюджет хандырылгалыг 4 олут хостуг арткан.

Технологтук, инженер-педагогика, электроэнергетика ортумак өөредилге черлеринде хөй кижилер өөренип кирген. Кадык камгалалының өөредилге черлери бюджет хандырылгалыг 41, телевириг 7 олутту берген. 32 кордакчыны өөрениринге сүмелзэн.

Экономика, саң-хөө, банк ажылы болгаш эрге-хоойлу. Тускай сорулгалыг 131 олутка 160 билдиришкин кирген. 122 кижини өөрениринге сүмелзэн.

Тыва Республиканың өөредилге черлери

2005 чылда Тыва Республиканың өөредилге черлеринге 2875 кижини, ооң иштинде бюджет хандырылгалыг хүндүскү өөредилгеге 2185 кижини азы 76 хуузу өөренип кирген.

Тываның күрүне университетинге 32 мергежилге 927 кижини өөренип кирген, оларның 33,9 хуузу коммерция үндезининг өөренир. Республиканың тускай ортумак өөредилге черлеринге 38 мергежилге 1558 кижини өөренип кирген.

Тыва Республика өөредилге черлеринин талазы-биле күрүне чагыын 77,1 хуу тускай ортумак өөредилге черлери—100 хуу күүсеткен. Көдээ черлерде өөреникчилерин билин кошкак болганындан ТывКУ күрүне чагыын чүгле 15,4 хуу күүсеткен. Сургуулдар чорудар керээ хүлээлелерин Би-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл Бай-Тайга, Улуг-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожууннар күүсетпээн.

Өөренип киргеннеринин билиглеринин шынар анализ

Өөренип киргеннеринин билиглеринин шынарын күрүнениң өөредилге албан черлеринин хүлээп алышкын чурумунга дүүштүр чоруткан. Тываның республика лицейинин, ТР-ниң республика лицейинин, №15 школа-лицейинин, №5 школа-гимназияны, Кызылдың №7, 14 школаларының, Көк-Тей ортумак школазынын, Шагаан-Арыгда школа-гимназияның, Ак-Довуракта №4 школаны, Кызыл-Мажалыкта №2 школаның доозукчуларының белеткел деңгели бедик болганын киреринин экзаменнери херечилзэн.

Эрткен чылдарга бодаарга, ТывКУ-нун биохимия класстарының, №15 школа-лицейинин, Тываның республика лицейинин доозукчулары химияга бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Даштыкы дылдарга республика лицейинин ТР-ниң күрүне

лицейинин, Кызылда №1 школаның өөреникчилери эки түнелдерлиг. Кызылдың №11,3, Межегей, Балгазын, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Туранның №2 школаларының өөреникчилеринин билиг деңгели кудулаан. Хүлээп алыр комиссиялар ортумак өөредилге черлеринин доозукчуларының билин чавыс бооп турарын база демдеглээн.

Кадрлар белеткээринин күрүне чагыын боттандыраарыга яамы, ведомстволарның ажылы

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдери-биле кады өнчүнүң бүгү хевирлеринге хамааржыр көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин, аш-чем үлөтпүрүнүн специалистерге херегелин баш удур тодараткан, Красноярскиниң, Бурятияның көдээ ажил-агый академияларына көдээ черлерден барып өөренир сургуулдарга деткимчелерни көргүскөн.

Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызы Москваның күрүнениң социал университетинин Красноярск салбырынга, Челябинскиниң юридиктун техникумунга доозукчуларын шылгалдалар тударын организаастаан, ооң түнелинде хүндүскү өөрениринче 24, бот-өөредилгеже 34 ажилдарчыны шилчиткен.

ТР-ниң Үлөтпүр яамызы Кызылдың, Ак-Довурактың, Кызыл-Мажалыктың школаларына профессионал угланышкын ажилдарын калбарткан. Дээди өөредилге черлеринге специалистер белеткээринин 87 керээзин чарган.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели студентилерин шылгалдалар тударына улуг дузаны каткан, Моолдун «Шонгор» национал университетинге, «Авырга» күш-культура, спорт институтунга өөренирлерни бир дугаар чыып, чоруткан.

ТР-ниң ИХЯ-зы, Тыва каайлы, «Тывахарылзаанформ» ААН, Тываның прокуратуразы, федералдыг Үндүрүг албанының ТР-де эргелели, Эртем болгаш өөредилге черлеринин талазы-биле агентилел специалистер белеткээринин күрүне чагыын күүседир харыс-салгалыг ажилга идепкейлиг киришкен.

Ниити түнелдер

Эрткен чылга бодаарга, өөренип киргеннерин саны 12,1 хуу өскөн азы 6050 кижини четкен. Оларның аразында тускай сорулгалыг өөренип киргеннер 1433 кижини, Республиканың өөредилге черлеринде 3358, өөредилге черлеринин Кызылда турар филиалдарында болгаш төлээлелге черлеринде 1269 кижини өөренип кирген. Школалар дооскан 3876 өөреникчинин 40,1 хуузу дээди өөредилге черлеринде өөредилгезин уламчылап турар.

2005 чылда дээди болгаш профессионал ортумак эртемниң 1500 специалист белеткээр планы 95,5 хуу күүсеткен. Россияның өөредилге черлеринде тускай сорулгалыг 1433 кижини өөренип кирген, бо чурагай эрткен чылдаазындан 116 кижиге эвээш.

Күрүне чагыын тускай сорулга талазы-биле боттандырганының ачызында кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының кириген чагырлары 76,8 хуу азы 1856 кижиге күүсеткен. Кадрларга күрүне чагыының 53,4 хуузу Кызыл хоорайның чурттакчылары, кожууннардан 608 кижини өөренип кирген.

Адырлар аайы-биле күүселде мындыг: өөредилге—77,1 хуу, кадык камгалалы—114,7, культура—93,5, социал адыр—69,8, эрге-хоойлу камгалаар органнар—113,1, энергетика, харылзаа, транспорт—85,2 хуу. Көдээ ажил-агыйга специалистер көргүзүп 22,8, тудуг, чуртталга коммунал ажил-агыйына—29,4 хуу болган.

Муниципалдыг тургузулгар чагыргаларының даа, өөредилге черлеринин талазындан-даа специалистер белеткээринин планнарын чедир кылбайн турарын күрүне чагыының күүселдези бадыткаан. Муниципалдыг тургузулгарның удуртукчулары кадрлар-биле херек кырында хандырылганын база херегелинче кичээнгейни угландырап, күрүне чагыын тургузарынын шынарын экижидер сорулгалыг. Чижээ, көдээ ажил-агыйга бо чылын 434 кижини херек турган, а планы 22,8 хуу күүсеткен чорук таарышпас. Ооң биле кады Тываның көдээ ажил-агый техникумунун доозукчуларының чүгле 40,3 хуу ажил алган.

Кириениң шылгалдаларын ЧКЭ-биле хүлээп ал турар дээди өөредилге черлеринин көвүдөп турары-биле аңаа киржир школаларның санын көвүдөдир херек.

Кадрлар белеткээринин күрүне чагыын моон сонгар боттандыраарда, профессионал-өөредилге албан черлеринин доозукчуларын ажилга хүлээп алырынын, оларның бүдүрүлгелерге болгаш организаацияларга бүдүрүлге болгаш өөредилге практикаын эрттиреринин айтырыгларын шийттирээр негеттинип турар.

(Илеткелди кызыра парлаан).

Театр уран чүцү

Байкал кырында
"Чингис-Хаанның шырайлары"

Россияның культура амыдыралының төөгүзүндө көскү болушкун болган «Желанный берег» деп I дугаар Бүгү-делегейниң көжүп чоруур театралдыг фестивальдың ажылы чүгле ши көрүлделери-биле кызыгаарлаттынмаан.

Ооң программазы кончуг долу болгаш солун эрткен. Аңаа чалаттырып келген РФ-тиң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчылары, эртемденнер аныяк коллегаларына мастер-класстарны эрттиргилээн. Ол ышкаш фестивальга киржип келген республикалардан болгаш Москвадан критиктер ши бүрүзүнүн ханы сайгарылгазын изиг-изиг кылып, чедер-четпестерни айтып, эки чүүлдерни деткип чугаалааны театрларның моон-даа улам сайзыралына улуг ужурузалыг болган. Фестивальдың тургузукчулары РФ-тиң Культура болгаш массалыг коммуникациялар яамызы, РФ-тиң Кинематография болгаш культура талазы-биле агентилели, Саха (Якутия) Республиканың Чазааның бо улуг ажилды шыңгыы белеткелдиг болгаш бодамчалыг кылганы, эскертигир. А ооң эртирикчилери РФ-тиң Кинематография болгаш культура талазы-биле агентилели, Бурят Республиканың Культура болгаш массалыг коммуникациялар яамызы, Саха (Якутия) Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдезиниң яамызы, Россияның театр ажилдакчыларының эвилелиниң демниг ажилының түнелинде фестиваль бодунун мурнунда салдырган сорулгаларын чедип алган дээрзин киржикчилер демдеглээннер. Ону чедип алырынга Саха Республиканың П.Ойунский аттыг академиктиг театрының уран чүүл удуртукчузу, ССРЭ-ниң, РФ-тиң, СР (Я)-ның Күрүнө шаңналдарының лауреады, СР (Я)-ның болгаш РФ-тиң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Андрей Саввич Борисовтуң улуг күженишкенин ажилы көскү болганын демдеглээри чөптүг.

Фестивальдың ажылынга Саха (Якутия) Республиканың П.Ойунский аттыг академиктиг театры, Бурят Республиканың Х.Намсараев аттыг күрүнениң академиктиг театры, Бурят Республиканың «Ульгэр» деп күрүнениң кукла театры, Бурят Республиканың күрүнениң академиктиг опера болгаш балет театры, Даг Алтай Республиканың национал ши театры, Калмык Республиканың Б.Басангов аттыг күрүнениң ши театры, Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театры, Хакас Республиканың А.М.Топанов аттыг национал театры, Хакас Республиканың «Читиген» биче хевирниң күрүнө театры, Башкортостан Республиканың М.Гафури аттыг академиктиг театры, Моолдун Д.Нацагдорж аттыг күрүнениң академиктиг театры киришкеннер.

Фестивальдың байырлыг ажыдышында келген бүгү удуртукчулар болгаш театр уран чүүлүнүн ажилдакчылары сцена кырындан А.С. Борисовтуң адресинге шак мындыг онза, херек фестивальды организастааны дээш, эки күзүшкенинни

чугаалап, Чингис-Хаанның улуг «пажынга» катая «хайнып» турган биче буурай көшкүн чоннарның найыралы моон-даа сонгаар быжыгып, делегейге чүгле тайбың чуртталга дээш, Россияның культуразы моон-даа улай сайзыразын дээш, шупту демниг ажилдаарынче чыылганнарны кыйгырганнар. Ол ышкаш фестивальдың ажылынга чедишкенинни күзүн аңгы-аңгы черлерден келген байыр чедиришкенинни база эвээш эвес болган. Оларның аразында Россияның Культура болгаш массалыг коммуникациялар яамызының сайыды Александр Соловьев, Россияның Театр ажилдакчыла-

рының эвилелиниң даргазы Александр Калягин, Азербайджан ССР-ниң культура сайыды Полад Бюль-Бюль-оглы, делегей литературазының классиги Чингиз Айтматов, Саха Республиканың Вице-президенти, «ТЮРКСОЙ» Бүгү-делегей организациязының чингине директору, ЖКЭ чурттарының культура сайыттарының культура талазы-биле кады ажилдакчылыг чөвүлелиниң даргазы Александр Акимов, делегей чергелиг чогаалчы Олжас Сулейменов, «Содружество» деп сибиржилерниң, уралчыларның, соңгучүкчүлериң, ыраккы-чөөнчүкчүлериң Израиль Төвүнүн президенти Лариса Стадлер болгаш өскелерден-даа келген телеграммаларны фестивальдың эртирикчилери допчузу-биле чыылганнарга номчуп, таныштырганнар.

Фестивальды кижиги бүрүзүнүн четтикпейн манап турганы Чингиз Айтматовтун «Пегий пес, бегущий краем моря» деп тоожузуна А.Борисовтуң тургусканы «Желанный голубой берег мой...» деп 1986 чылда ССРЭ-ниң Күрүнө шаңгалының лауреады, бүгү театралдыг фестивальдарның күзенич аалчызы, Саха театры делегейге алдаржыткан шинизи-биле ажиткан. Ший төнгөндө көрүкчүлөр барык 10 минута дургузунда тура часкап, артистери салбайн турганы, шынап-ла, шииниң ханы утка-шынарлыг, бедик деңделдин

бадыткаан. Ол-ла кезээ филармонияга Саха Республиканың чогадыкчы бөлүүнүн удуртукчузы-биле фестивальчы клуб болуп эрткен. Аңаа чыылганнарга «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп делегей чергелиг кинонун баштайгы кадрларын көргүскөн. Келген улус ону улуг сонургал-биле көргөш, «Властелин колец» деп кинодан-даа артык кино тырттырынып турар-дыр деп, үнелелди берип турганнар. Ол ышкаш кино-телевизелдин чингине деткикчизи болуп «САХАЮВЕЛИР»-ниң бриллиант-биле коллекциязын Саха театрының аныяк артисттериниң чараш кезээни хепке таарыштыр кеткеш, көргүскени ол кезээни бир-ле тывызыксыг шинчи кириген. Ол кезээ аяк шайлыг чылыг байдалга эртип, динмиттиг дискотека-биле доозулган.

Шак-ла мынчаар фестиваль эгелээш, төнчүзүнге чедир бодунун долу программазы-биле келген аалчыларынга чай алындырбайн, хүнүн-не ши көргүскөн театр бүрүзү ол-ла кезээ фестивалчы клубту организастап, «капустник» хевирге хөглүг көргүзүлгөни база бараалгатканнар. Мындыг чылыг байдалга фестивальдың санныг хонуктары сыыладыр эртип, кижиги бүрүзүне утундурбас болуп, шынап-ла, шагда манаан эринге чыгып келгеш өөрүп, хөйчү чугаалажып, улуг ажилды бүдүрүп, Россияның культура амыдыралында чаа фестиваль бодунун оруун мынчаар менди-чаагай ажиткан.

Делегейниң төөгүзүндө көскү исти арттырган улуг полководчу Чингис-Хаанның тургусканы Моол империяның 2006 чылда 800 чыл болур ою фестивальдың темазын шилиринге чылдагаан болуп, «Чингис-Хаанның шырайлары» деп адаттыган. Ынчангаш фестивальга киржип келген чогадыкчы коллективтер боттарының ажилдарына Чингис-Хаанның бичи турганын, аныяк үезин, ынакшылын, ооң өг-бүлезин, чоок эштерин, Чингис-Хаанның чогуу сагыш-сеткили, иштики делегейи кандыг кижиги турган дээрзин көргүзериң оралдажып, көрүкчүнүн шииткелинге шиилерин бараалгатканнар...

Шиилерге хамаарыштыр чамдык көрүкчүлериң бодалдарын сонуургааш, мындыг харыяларны алган мен:

Эмма (Даг Алтай Республиканың национал ши театрының артисти):

— Бо фестивальга чедип келгенимге дыка өөрүп тур мен. Келир үеде ажилымга ажыктыг хөй солун чүүлдерни билип алдым. Көргөн шиилерим аразындан Саха театрының «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп шиини бирги черге салзымза-даа, «Кым сен Сүбедей-Маадыр?» деп шиини дыка сонуургадым. Ол шииден езулуг урянхайларны таныдым. Меңээ дыка чоок болду. Тыва театрының артистери шыырак

ойнаар-дыр.

— **Туяа (бурят студент):**

— Мен Саха театрының «Желанный голубой берег мой» деп шинизи дыка магадап көрдүм. Шуут ол болушкунда киржип турар кижиги ышкаш чоок хүлээдим. А «По велению Чингис-Хаана» деп ши «супер»-дир! Оон ыңай тыва театрының, моол театрының шиилери база дыка шыырак-тыр. Эң-не солун болган чүүл, залче кире бээрге, шупту бир дөмей, бот-боттарындан улуг ылгал чок улус олурар, тос аңгы чон чыгып келген деп кижиги черле бодал шыда-вас. Шупту Чингис-Хаанның төлдери болганывас чоргааранчыг-дыр! Чоннарның аразында найырал моон-даа сонгаар быжыгып чорзун деп күзээр-дир мен!

Жанна Демчик (Чоон-Сибирьниң киржигениң культура академиясында хореография башкызы):

— Бодунун ажылым культура-биле холбашкан болгаш мындыг хемчеглерни черле эртирбезин кызыдар мен. Дыка-ла онза солун фестиваль болуп турар чүве-дир. Бо болуп турар шиилерни шуптузун эвес-даа болза, четтикен шаам-биле көрдүм. Оларның аразындан «Чингис-Хаанның дужаалы-биле», «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиилерни дыка-ла сонуургадым. Чажырбас мен, шуут ыглап олурдум. Бодум мында чеди чыл ажыр чурттап чоруур болгаш үрде тыва ши көрбээнимден ынааарым ол бе, дыка-ла хөөнгө алыстым ийин. Канчаарга-даа тыва артисттерниң ойнап турары дыка шыырак, чараш-тыр. Студентилерим безин эртинде ол шиини дыка мактап чугаалаар чорду. Тыва театрының кол режиссерунун ажылы мактанчыг-дыр. Мен оларга чоргаарланыр-дыр мен.

Эрмине Лопсан (Курумкан деп черде даян мергежил эртирип турар):

— Саха театрының шиилерин көрүп шыдавааным дыка харааданчыг болду. Тыва театрының шинизи өске шиилерге көөрдө, ында кандыг-даа тоолчургу чүүлдер чок, арыг төөгү көргүзүп турары-биле ылгалып турар деп бодаар-дыр мен. А Чингис-Хаанга хамаарыштыр, ооң дугайында дыка хөй номнарны номчаан мен. Төп Азияның биче буурай чоннарын каттыштырганда, оон чону ону Чингис-Хаан (түрк дылдан очулдуурга Чангыс-Хаан дээн) деп адай берген. Каттышкан чон боттарын «бис ам каттышкаш, муң холдуг-биле дөмей бис» дидир турган. Ол хевээр Чингис-Хаанның чону боттарың муңхолдар (монголдар) деп адаттынар апарган. «Монгол» деп сөс база түрк дылдан укталган «муң хол» дээн дугайында база номчаан мен. А Чингис-Хаанның эң-не бүзүрелдиг полководчулары тыва урянхайлар турганын төөгүлүг бижимелдерде бижип турар. Бо фестиваль-биле чергелештир «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп кино тырттырып турар деп дыңнадым. Ында улуг-даа, бичи-даа Чингис-Хааны тывалар ойнап турары чоргаа-

ранчыг-дыр. Ол база анаа таварылга эвес деп бодаар-дыр мен.

Бо фестиваль-биле чергелештир А.Борисовка баштаткан Сахафильмниң кино тырттырар бөлүү «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп кинонун чамдык үзүндүлерин база тырттырып четтиккен. Аңаа фестивальдың киржикчилери, ылаңгыя эр артисттер хөй кижиги киржир үзүндүлөргө шупту киржир аргалыг болганнар. Аңаа кинонун кол ролунда В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрының артисти Тадарыкпай (Эдуард) Ондар биле Мөңгүн-Тайга кожуундан 3-кү классчы Аян Успун бичи Чингис-Хаанны ойнап киришкеш келген. Шынап-ла, улуг-даа, бичи-даа Чингис-Хаанны тывалар ойнап турарына фестивальга келген чоннарның аразында өкпелексээр улус турган-даа болза, кажан кино тырттырылганы эгелээнде, шупту оларның холун тудуп, шынап-ла, төлөптиг-дир дидир турганына чоргаарланмас аргажок.

Бурятияның Мухоршибир районунун Сосна суурунун чанында «Тугне» деп буряттарның база бир онза төөгүлүг черинге Джамуханы тударының дугайында үзүндүнү тырттырган. Ол черде кайгамчык солун чүүл, дээрден диленген ышкаш, солагай талакы холдун адыжы кара олчаан даш бар. Ол даш дугайында тус черниң чурттакчыларының чугаалап турары тоолчургу чугааны кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Чингис-Хаанның чонунун аразындан меркиттер аңаа удурланып, ооң чагыргазындан ойталаар боорга, чеди хардан өйү меркиттерни шуптузун узуткаар дугайында ол дужаал берген. Ынчан меркиттер боттарының угун төндүрбөс дээш, кезээде Дээрге чүдүп, оон дилеп, тейлээр турган. Меркиттер чуртунда диленген хол ышкаш дашты ол чүүл-биле холбаап, ону база бир ыдыктыг чери кылдыр тус черниң чурттакчылары хүлээп турар. Амгы үеде Бурятияның кайы-даа хоорайына өгленешкен аныяктар аңаа кээп, келир үеде салгалы өзүп көвүдээрин Дээрден чалбарып, тейлеп турарлар.

Кино тырттырылганының үезинде чүгле кино артисттериниң аңгыда, тус черниң чурттакчылары-даа киржип, шыдаар ш биле дузалашканнар. Формалык Балжинима күзелди-биле хүнүн-не бир хойну өзеп, келген улусту ашкарып-чөмгерип, бодунун төөгүдө эң-не сонуургаар кижиги Чингис-Хаан дугайында кино тырттырып турарына өөрүп турарын ол чугаалады. Каяа-даа баарга, чоннун мындыг деткимчези бо кино-телевизелди бүгү чоннун деп дидими-биле адап болурун бадыткап турар. Келир чайын Тывага ийи ай дургузунда болур бо кинонун тырттырылганына бистиң чонувус база идекпейлиг киржири күзенич.

Диана ДОНГАК.

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНУҢ ШҮЛҮКТЕРИНДЕ БУРУҢГУ ТҮРК БИЖИМЕЛДЕРНИҢ АЯН-ХӨӨННЕРИ

Аян-хөөн (мотив) дээрге, тема болгаш идея-биле чергелештир кандыг-ла-бир немелде утканы кирип чоруур чогаалдың бир кезээ. Ынчаарга, аян-хөөн бүрүзү турумчуй берген тус-тус уткаларлыг болур.

Аян-хөөн болза чамдыкта хевири өскерлип, дакпырлап чоруур чаңгыс сөс азы сөс каттыжышкыны-даа бооп болур азы аңгы-аңгы лексиктиг кезектерниң дузазы-биле кандыг-ла-бир утканы илередип болур, бир болза кандыг-бир чогаалга эпиграф азы кандыг-бир эгениң ады болуп кирип кээр ийикпе азы сөзүглелден чүгле даап бодаашкын-биле эскертинер суг болгулаар.

Аян-хөөннүң (мотивтиң) эң-не чугула демдээ — ооң сөзүглелге долу эвес, тывызыксыг, шала ажыглаттынган утканы илередир шинээ-биле онзагайланып чорууру болур.

Көжээ-даштарда тураскаалдыг бижимелдерни чамдык эртемденнер «кыска хемчээлдиг кударал лириказы» (З.Б. Самдан) азы «чевег поэзиязы» (С.Е. Малов) деп демделеп турар.

Бо чүүлге Эжжим унундан тывылган «Көжээлиг-Хову Е-45» деп бижиктиг көжээ-дашта бижимелдин аян-хөөннери биле амгы тыва шүлүк чогаалының үндезилекчилериниң бирээзи — Сергей Пюрбюнуң 1945-1946 чылдарда бижиттинген «Тывага», «Кара-Суг», «Эжжим», «Чайлаг» деп шүлүктериниң аян-хөөннерин деңнеп көөр сорулга салып турар бис.

Көжээ-даштарда бижимел тураскаалдарының амгы үениң кижизиниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, өөртүп кээр чараш чүвези чүл? Угаан-бодалга сиңнигип артып каар үнелиг чүвези чүл? Мындыг чижектиг айтырыгларны мурнууска салып алгаш, аңаа болдунар шаа-биле харыы бээрин оралдажыр-дыр бис.

БУРУҢГУ БИЖИМЕЛДИҢ БИЖИТТИНГЕН ҮЕЗИ, ТӨӨГҮЛҮГ БАЙДАЛДАРЫ БОЛГАШ УЖУР-УТКАЗЫ

1. VII—XII вектер Төп Азияның девис-кээринге чурттап турган түрк аймактарның күрүне каттыжышкыннарының төөгүлүг болушкуннарының үези...

2. «Чавысты бедик кылдым» дээн домактан мерген угаанныг буруңгу түрк беглериниң, баштыңчыларның тарамык, быдаргай, дем чок чораан хөй-хөй аймактарны каттыштырып, эптештирип, чаңгыс чон кылып турган төөгүлүг байдалдарның үезин тодарадып алыр бис.

3. Кажыыдалдыг, оскундуруглуг, чидириглиг өйдө угаан-сарыылдыг, бижикбиллигил чоннуң мерген баштыңчыларының чуруму, сорулгазы — аймак-чонун аймак-пайн, түрөптейн, сула салдындырбайн эпчөп, тайбың байдал-биле кадыг-бергелерни ажып эртер дээш улус-чонун углап-баштап, улам-на быжыглап эвилелдээр ол болур.

«Көжээлиг-Хову Е-45» (деп бижиктиг көжээ дашты) (Улуг-Хемниң адыры) Эжжим хемниң оң талакы эринде, Ужар биле Боом деп ийи дагның аразында Көжээлиг-Хову деп черден 1916 чылда (А.В.) Адрианов тыпкан. 1943 чылда [Тыва музейниң директору] (Д.В.) Данзын-оол хоолгазын дүжүргөш, хоолгаларны (С.Е.) Маловка [ол ооң очулгазын 1952 ч. парлаткан] дамчыдып берген. 1961 чылда (И.А.) Батманов ... ук тураскаалды шинчилээн болгаш ТМ (Тыва музейниң — В.С.) база ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчылары-биле ТМ-де эккээп каан» (Васильев Д.Д. Енисей кавызының түрк руниктиг тураскаалдарның корпусу. Л., 1983, ар. 31; Кормушин И.В. Түрктөргө Енисей эпитафиялары. Сөзүглелдер болгаш шинчилелдер. М., 1997, ар. 213.; Кул-Тегин. Мөңгө даштын сарыны. Новосибирск. 2003. Ар. 56).

КӨЖЭЭЛИГ-ХОВУДАН БИЖИМЕЛДИҢ (Е-45) СӨЗҮГЛЕЛИ

(И.В. Кормушинниң номчааны-биле)

(1) Оол адым Чубуч ынал. Эр адым Күмүл Өге (Күмүл дээрге Түлүш дээн ышкаш аймак азы омак-сөөктер каттыжышкынының ады, Өге дээрге буруңгу түрк дылда мерген угаанныг дээн уткалыг дужаал ады).

(2) Беш харлыымда ада чок калып, он тос харлыымда ие чок (буруңгу түрк дылда «каңсыз» дээрге ада чок, «өгсүз» дээрге ие чок дээн өслөр)

(3) Болдум. Кадыгланым, үжен харлыымда өге дужаалдыг болдум. Дөртен чылда

(4) Төре туттум, чонум баштадым. Даштыкы дайзыннар-биле чаалаштым, (шериг) эдертип чордум.

(5) Чеден бир харлыымда көк дээрде хүн, ай көрбестедим. Силеримге

(6) Күрси Йамда эл-чуртум силерден черим, суум силерден (адырылдым), ордуда кадыным дулгуяк калды. Силеримге

(7) Хин-төрелим силеримге, оглум, кызым, ак, кара чүзүннүүм силер, чүс бежен экерлерим силеримге

(8) Муң быдаргай чылгым силеримге

(9) Улузум силер эринч, Чүс-Күмүл чонум силер эринч. Азарганчыг-Күмүлдерни

көвей кылдым.

(10) Чавыс Күмүлдерни бедик кылдым. Силерге пөкпедим. (Кормушин И.В. Түрктөргө Енисей эпитафиялары. Сөзүглелдер болгаш шинчилелдер. М., 1997, ар. 219).

Буруңгу түрк бижимелдерниң одуруг бүрүзүндөн билип ап турар медээлеривис:

(1)-ги одуругда мөчээн кижиниң ады болгаш эрге-дужаалы-биле таныштырылган медээзи;

(2)-ги одуругда беш харлыымда ада чок болуп, он тостуунда ие чок болуп, өскүс калганының хараадалын илереткен медээ;

(3,4)-кү одуругларда өскүстүң кадыг-берге амыдыралын көрүп чорааш, аңаа дадыгып, угаан-сарыылының быжыг, туруштуг, кижизиг болганындан үжен харлыымда өге дужаалдыг болуп, дөртен чыл иштинде төре тудуп, чонун баштай бергениниң дугайында медээ;

(5)-ки одуругда чеден бир харлыымда мөчээнниң дугайында медээ;

(6)-гы одуругда эл-чуртундан, (төрзөн) черинден, (хеми) суундан (арай эрте) адырлып чорупканындан, ордуда кадынының дулгуяк артып калганынга хараадалдың медээзи;

(7, 8)-ки одуругларда хин-төрелдери (даай-күүй, акы-чаава, угба-честе, катаат-чуржааттар, куда-хувуй), оглу, кызы, ак, кара чүзүннүү мал-маганы, чүс бежен (эң чоок дайынчы эш-өөрү, өңнүк-талазы) экерлер, чаттылып олтаан муң чылгызы-биле моон соңгаар бо өртемчейге душпазынга хараадалдың медээзи;

(9, 10)-гу одуругларда (эргелиг, үнелиг) Күмүл чонун, (тарамык, быдаргай, түрөп) чавыс чораан улузун (эптиг, чөптүг аймак болдуруп) бедик (чолдуг) кылып каанының дугайында (чоргааралдың) медээзи-биле чергелештир, оларындан, амыдыралдан чарлып чоруй барганынга хараадалдың медээзи илереттинген.

Бо көжээ-дашта бижимел-тураскаалдың ханы уjur-утказын эскерип көөр болзувса мында: төрзөн черинге амыдырал тудуп, эл-чонун быжыглап, баштап чораан өгбе кижиниң чырыткылыг овурун мөңгөжидериниң дугайында болгаш өгбелерниң чурттап эрткен амыдырал-чуртталгазы келир үениң салгалдарына үлегер-чижек болзун» дээн мөчээн кижиниң үежилериниң болгаш ооң чоок кижилериниң бодалдары өзек болуп турар.

Баштыңчы, өгбе кижини орнукушдар езулалдың сөөлүгү кезээ — кажыыдалдың сөс-домаан, мөчээн кижиниң өмүнээзинден, көжээ-дашка оюп бижип каан болурун Көжээлиг-Ховунуң буруңгу бижимелдиг тураскаалы база херечилеп турар. Ынчаарга ук буруңгу бижимелде мөчээн кижиниң хүнден, айдан, төрзөн черинден, эл-чонундан, эт-малындан, дөргүл-төрелинден эрте чарлып чоруй барганынга хараадалының болгаш ооң чурттап эрткен назыында эл-чонун быжыглап, эки үүле-херекти будуруп каанынга орнукушдулга езулалының кир-жикчилериниң өмүнээзинден чоргаарланының аян-хөөннери база тода көстүп турар.

Буруңгу түрк бижимелдерниң одуруг бүрүзүндө билдинип турар аян-хөөннер:

(1) Оол адым Чубуч ынал. Эр адым Күмүл Өге

(2) Беш харлыымда ада чок калып,

(чидиригниң аян хөөнү-биле он тос харлыымда ие чок чергелештир

(3) Болдум. (хараадал аян-хөөнү) Кадыгланым, (тура-соруктуң аян-хөөнү) үжен харлыымда өге дужаалдыг болдум. (чоргаарланыг аян-хөөнү)

Дөртен чылда (4) төре туттум, чонум баштадым. (чоргаарланыг аян-хөөнү)

Даштыкы дайзыннар-биле чаалаштым,

(шериг) эдертип чордум. (чоргаарланыг аян-хөөнү)

(5) Чеден бир харлыымда көк дээрде хүн, ай көрбестедим. (хараадал аян-хөөнү)

Силеримге (хүндүткел аян-хөөнү)

(6) Күрси Йамда эл-чуртум силерден черим, суум силерден (адырылдым), (хараадал аян-хөөнү)

ордуда кадыным дулгуяк калды. (хараадал аян-хөөнү)

Силеримге (7) Хин-төрелим

(хүндүткел болгаш эргелениг-биле чергелештир хараадал аян-хөөнү)

силеримге, оглум, кызым,

(чоргаарланыг болгаш эргелениг-биле чергелештир хараадал аян-хөөнү)

чүс бежен экерлерим силеримге

(бүзүрелдин, ынаныштың болгаш чоргаарланыгың аян-хөөннери-биле чергелештир хараадал аян-хөөнү)

(8) Муң быдаргай чылгым силеримге

(чоргаарланыг болгаш эргелениг-биле чергелештир хараадал аян-хөөнү)

(9) Улузум силер эринч,

(хүндүткел болгаш

Чүс-Күмүл чонум силер эринч. эргелениг аян-хөөннери-биле

Азарганчыг Күмүлдерни көвей кылдым. чергелештир

(10) Чавыс Күмүлдерни бедик кылдым. (чоргаарланыг аян-хөөнү)

Силерге пөкпедим. (хараадал аян-хөөнү)

Сергей Пюрбюнуң «Тывага», «Кара-Суг», «Эжжим», «Чайлаг» деп шүлүктериниң бижиттинген үези, төөгүлүг байдалдары, уjur-утказы

1. Сергей Пюрбюнуң «Тывага», «Кара-Суг», «Эжжим», «Чайлаг» деп шүлүктери 1944-46 чылдарда бижиттинген.

2. 1940 чылдарың ортан үезинде Сергей Пюрбюнуң амыдырал-чуртталгазы нарын болгаш чөрүлдээлиг айтырыглар-биле холбашкан турган: бирээде, күрүне тургузуунга (тоталитарлыг система, режим) Пюрбюнуң чышпык, чашпаа эвес мөзү-бүдүштүү, амыдыралчы нарын айтырыглар шиттирилээр чөрүлдээлиг байдалдарда (принципиалдыг) чайгылыш чок туруштуу ол үеде Тыва Чазактың чамдык кижигүннеринге болгаш Совет Эвилелинден «чаладык» келген чөвүлекчилерге (ТАР-ның иштиги херзэнге өске күрүнениң кедергей идеологтуг ыйышкын боттандырып турган) таарымча чок болуп турган... Ооң уjun ТАР-ның Чазак кижигүнү, Күрүнениң уран чүүлдер комитетиниң даргазы турган ажылындан халап дүжүрүпкен турган үе. Ийде, үстүндө демделгээнивис байдалдарын уржуундан Пюрбюнуң баштайгы өгбүлезиниң ажыл-амыдыралы улаштыр чогувайн барган, өөнүң иштинден, уруундан, оглундан хоорулган. Бо база аныак, чаа-ла 30 хар ажып чораан чогаалчының, күрүне ажылдакчызының амыдыралыга улуг чидириглиг, аар согулуг үе болган.

3. Чидириглиг, оскундуруглуг берге үеде Пюрбю ундаралга, муңгаралга сы мундуруп алыспайн бодунуң аныак назыының, угаан-бодалының оккур күжүн суларатпайн, төрзөн черинге болгаш аймак чонунга мөгейиниң одуругларын «Тывага», «Кара-Суг», «Эжжим», «Чайлаг» деп шүлүктеринге катапталтынмас онзагайы-биле мөңгөжидип арттырып каан. Ол шүлүктер тыва чечен чогаал чаа-ла тыптып, тургустунга-ла 10-15 хире чыл болуп турда бижиттинген болза-даа, төрзөн черге тураскааттынган тыва шүлүк чогаалының дээжилеринге хамааржыр.

Төрзөн черинге ынакшылдың, чоргаарланыгың, эргеленигиң деңнеп четпес үлегерин Сергей Пюрбю 1945 чылда «Тывага» деп шүлүүнге мынчаар бижээн: ... Дээр-биле деңнежиксээр шыктарлыг

Делгем Сибирь унун база көргөн мен Аккыр хөвөң энчек ышкаш, чаттылган, Үзүм-чимис эгээртинмес, сава долган, Алдын хүннүң херелдери саарылган Узбек черге аалдап барып чораан мен. Кызыгаар чок, далай-биле маргышкан Кызыл-тазы делгем шөлде талыйган Узун Днепрни кожааланып, каастанган Украинаны мен база таныыр мен... Аргып төтпес Улуг Төрзөн чуртумнуң Барык чартыын караам-биле көргөн мен. Алгал-йөрзөп, мактавайн баар аргам чок: Барган черим дөгерези чаагай-дыр. Ынчалза-даа бо-ла бүгү черлерден Ынаам артык Тыва деп бир булуң бар: Аржаан ышкаш дамырааның дамдызы, Агы, кангы, терек, чойган айдызы, Кара черниң доозунналган довураа Ханым-биле дудуш боорга ыңдыг мен, Эргип төтпес Улуг Төрзөн чуртумнуң Эргим ынак чечээ боорга ыңдыг мен! («Тывага». 1945.)

Иезиниң аа судун эеп доругуп, адазының аңчы салым-чолун хайгаарап көрүп, өзүп келгени төрзөн чери, өгбелери, аймак төрөл чону-биле С. Пюрбюнуң шүлүк чогаалы кайгамчык сырый харылзаалыг. Өгбелерим,

төрелдерим адын шыгжаан
Өскен черим —
Эжжим деп бир хемчигеш бар...
... Өскүс оглуң —
Улуг чоннуң санында мен.

Аян тудар ыраажы деп аттыг болдум...

А ырымга черим сени адап тур мен. («Эжжим». 1945.)

... Дөө турган ыржым аалда Төрелдерим манаан ышкаш. Бетиң өгден дунмам үңгеш, Менче көрүп турган ышкаш. («Чайлаг». 1946.)

Ынчаарга «Кара-Суг» деп шүлүкте лириктиг маадырның сеткил-хөөнүндө авазындан эрте чарылган, адырылган кижиниң кударал-хараадалының аян-хөөнү күштүү-биле илереттинген.

Чаш назыында иезинден чарлыры дег берге түрегел чок. Чаш кижини төрзөн чер-чуртунуң чараш-каазың; өгбелериниң, дөргүл-төрөл чонунуң мерген угаанын, уран бодалдарын авазының чугаа-домаандан хөйүнү билип алыр. Чаш кижини иезиниң хүлүмзүрзөн чазык, чаагай арын-шырайындан, ава кижиниң ажы-төлүнүң аажы-чаңын чаптап, эргелеткен көрүжүндөн кижини болуп хевирлеттинер. Ынчангаш ук шүлүкте аныак-чалыы назыында амызындан чарылган иениң ажы-төлүндөн, барган эжинден эрте адырлы бергениниң хараадалы база көстүп турар болгаш оскундуруг, чидириг аян-хөөнүн улам күштелдирип турар. ... Алды харга четкелээмде, күзүн «Авай» деп сөс мени кагды...

... Күжүр авам, өлбейн, дириг чорда Күзөл чедир ынакшывайн Арай эрте чарлып, орнукуштум...

... Авамга мээң чедир илеретпээн Артып калган ынакшылым Дөгерезин чүрээм ханызындан, Төрзөн черим, сеңээ берейн... («Кара-Суг». 1945.)

(Уланчылыг).

ШИВАЛХА РИНПОЧЕ:

«Өөредигни
медерелдиди-
биле
шиңгээдири
чугула»

Чыл санында Индиядан бедик чергелиг тибет башкылар үргүлчү кээп, өгбелеривистиң чүдүп чорааны сарыг шажынның Өөрединиң дугайында лекцияларны тыва чүдүкчүлерге номчуп, шажынчы езулалдарны чорудуп турар. Ол чорук национал шажынывыстың катап төрүттүнеринге, тыва чаагай чаңчылдарның катап тургустунарынга чаагай салдарны чедирип турар. Сөөлгү чылдарда национал мөзү-шынарывыс илдеңи-биле бедип оранын боттарывыс эскерип эгелээн болгай бис. Бо удаада тыва чоннуң таныыр, билер, чоок апарганы Ыдыктыг Башкы Шивалха Ринпоче база катап бистиң республикада моорлап келген. Келген санында Башкы сарыг шажынның хөгжүлдизинге хамаарыштыр улуг ажылды чорудуп турар болгай. Эрткен 2004 чылда ол Кызыл хоорайга бирги улуг Сувурганны тударын удурткан. Бо удаада Шивалха Ринпоче чүдүкчүлерде лекция номчуп турар. Ынчангаш Ыдыктыг Башкыдан интервью:

— Хүндүлүг Ыдык Башкы! Бистиң республиканың чурттакчыларының хөй кези Силерни барык таныыр апарган болгай, ынчалзажок бодуңарны ам база катап таныштырып көрүңерем.

— 1967 чылда Төвүттүн мурнуу чүгүндө Кхамның Литаң деп черге төрүттүнгөн мен. 8 харлыг тургаш, эге школага өөренип эгелээн мен. 13 харлыымга чедир кыдат дыл, математика дээн ышкаш эртемнерни өөренип турдум. 13 харлыымда кечил сагыл четтирип, хуурактап эгеледим. 19 харлыым-

өөренири-биле чадаг кылаштап чорупкан. Бичизинден эгелеп кызымак өөренигиниң түңнелинде, ол буддизм философиязының докторлары болур гешелерниң аразыңга геше болуп, эң дээди эртемниг Башкы болу берген. Башкы улуг эртем-билиг чедип алгаш, чуртту Бурятияже чанар деп турган. Ол үеде орус чуртунга коммунистиг айыыл тургустуна бээрге, чанмай барган. Ынчан Башкыны Төвүттүн Литаң Кунчен деп хүрээге сарыг шажынны башкыладыры-биле чалаан. Чаа хүрээниң эң кол башкызы болуп,

Чүдүкчүлөр өөредиг үезинде.

да Индияга кээп, Ганден хүрээниң 10 чылдың дургузунда буддизмниң эге чадаларын болгаш философияны өөренидим. Ол үениң дургузунда «Дүйра» деп адаар логиканың эге чадаларын 3 чыл, «Парчин» деп адаар улуг эртемни б чыл өөренидим. «Ума» деп хоозун шынар дугайында эртемни 1 чыл өөренип мен.

Ол ынчаар хүрээге өөренип турган үемде мени моол уктур бурят Башкы Шивалханың катап төрүмели кылдыр тып илереткен. Ол улуг Башкы Бурятияның Агинскиге чурттуг чораан. Ол бичизинде-ле Бурятиядан Төвүтче

хөй чылдарда башкылап чораан.

Оон ыңай Уток деп черге хүрээ тудупкан турган. Ол хүрээде Башкының даян чорудуп, бүдээл бүдээп турган өрээли ам-даа бар. Ол хүрээни кыдаттар үрегдеп каапкан турган. Ынчалза-даа төвүт чон ол хүрээни катап чаартып алган. Шаанда Уток деп черниң чагырыкчызы Башкыны ол черге артып каарын дилээн турган. Ынчаарга Башкы: «Силерге мен чүгле бо эвес, келир назынымда база дузалаар мен» деп чугаалаан. Кажан ол бурят Башкы бурганнай бээрге, ол черниң чурттакчылары Чырыткылыг XIV Далай-Ламаже

Оон ыңай сарыг шажынның Өөрединиң дугайында тыва дыл кырынга хөй номнар үндүрерин сүмелээр ийик мен. Шажынга үндүзүлүттүң чаагай мөзү-шынары ажы-төлге бичизинден эгелеп өөредир болза эки. Кижиниң аажы-чаңы, угаан-бодалы

чагаа бижип, улуг Башкывыстың катап төрүмелин тып бериңер деп дилээн. Ынчангаш дыка хөй лама-башкыларның, хуурактарның аттарын бижээн даңзыдан Чырыткылыг XIV Далай-Лама мээң адымны көргөш: «Улуг бурят Башкы бодур» — деп айыткан.

— Ада-иеңер, кады төрээрнериңер дугайын чугаалап көрүңерем, Башкы.

— Ачамны Долой Чойнел дээр турган. Авамның ады Даши Долма. Бичимде адым Лопсан Гелек турган. Өг-бүлөвистиң ажы-төлүнүң эң улуу мен. Дөрт эр, ийи кыс дунмалыг мен. Кыдаттың Төвүттү эжелээн чылынга чедир ада-ием улуг чер ээлери турган. Ам олар 60 хар ажа бергилээр. Төвүт чанчыл езугаар ол хире назылыг апарган кижилерни ажы-төлү азыраар.

— Хүндүлүг Шивалга Ринпоче, Силер бистиң республикавыска каш удаа кээп турар болгай силер. Сарыг шажынның мында хөгжүлдизинге хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер?

— Сарыг шажынга хамаарыштыр хөгжүлдэ эмин эрттир оожум болуп турар хире. Чижээлээрге, мээң лекцияларым дыңнап кээп турар кижилер безин чугаа чогуу чүңү дугайында чоруп турарын шын медереп билер шыдавын турарлар. Билигни сөс кырынга дыңнап, анаа сактып алыры ындыг-ла кончуг чугула эвес. Өөредигни херек кырында амыдыралга холбап, медерелинче, чүрээне кири практикалары — эң кол чүүл бо. Өөредигниң сөстерин хөйү-биле анаа дыңнап алыры дээрге, машина мунуп билбес кижиниң хөй машина садып алганы-биле дөмей. Ол кижилер ол машиналар-биле чааскаан чүңү-даа кылып шыдаас болгай. Ынчангаш өөредигни анаа дыңнап эвес, херек кырында амыдыралга ажыглап, медерелдиди-биле өөренип, практикалары эң чугула деп база катап демдегеп каайн.

Оон ыңай сарыг шажынның Өөрединиң дугайында тыва дыл кырынга хөй номнар үндүрерин сүмелээр ийик мен. Шажынга үндүзүлүттүң чаагай мөзү-шынары ажы-төлге бичизинден эгелеп өөредир болза эки. Кижиниң аажы-чаңы, угаан-бодалы

Сарыг шажын

Дүжүлгеде Ыдыктыг Башкы Шивалха Ринпоче, чанында очулдурукчузу Радна-башкы.

чогуу-на бичизинде хевирлеттинип эгелээр болгай. Ынчангаш чүү-даа чүвеге ажы-төлдү бичизинден-не өөредир эргежок чугула. Черле ынчаш буддизм шажынның чуртка хамааты бүрүзү сарыг шажынның ниити кол өөредиглерин билер болза эки. Чижээлээрге, беш кол сагыл: дириг амытан амызы үспес, мегелевес, арага ишпес, таакпы тыртпас, өг-бүлөвистиң шыңчы эвес болбазы, оон ыңай сагыш-сеткилди килеңкылыкка алыспас, оожургалга тудуп билер болуру чугула. Өске кижилерниң чедишкенингеринге адааргавас, харын-даа аңаа өөрүүр, өскелерни боду-биле дөмей кылдыр көөрү, хүндүлээр чугула.

— Езулуг эр кижиниң мөзү-шынары кандыг болурул, хүндүлүг Башкы?

— Эр кижиниң ролу ниитилелге, чуртка канчаар-даа аажок улуг дээрзин төөгүндө билер бис. Ылангыя биче буурай чурттарның өске чоннар-биле холужуп чиде бербези эр кижилерден дыка хамааржыр. Ынчангаш эр кижилер бүрүзү чурттуң келир үези дээш сагыш човангыр, эртем-билигже чүткүлдүг, ажылгыр болуру эргежок чугула. Эр кижилерниң сузу бастынып, хей-аьды кудулап, арага-дарыга алзыр болза, ындыг чурттуң күш-шыдалы баксырап, экономиказы сандарап, сөөлүндө барып, нация боду эстип чидип болур. Бичии оолдарны чажындан-на эртем-билигге сундулуг, багай аажы-чаң чок, ниити чону дээш сагыш човангыр кылдыр кижизидери эргежок чугула. Эң ылангыя чүгле бодуноң эвес, ниити кижилерниң чаагай чоруу дээш чаңгыс аай эп-сеткилдиг болуру эр кижилерге дыка чугула. Эр кижилер арага-дары ишпес, кадык амыдыралдыг болза, херээжен улус чайгаар оларны эдере бээр. Эр кижилер шупту эртем-билиг-лиг, ажылгыр, чурт экономика талазы-биле сайзыраңгай, бедик культурул болур.

— Хүндүлүг Ринпоче! Унелиг чагыг-сүмөңер дээш өөрүп четтирдивис. Силерниң Ыдык Өөрединиңер Тыва чуртувуска бодарап-ла турар болзунам!

Борис ОНДАР
чугаалашкан.

Ноябрь 21 —
Улустарның
мендилежилге хүнү

МЕНДИЛЕЖИП
ЧОРУЛУНАР!

Амыр-менди айтыржыры —
Артап болбас чаңчылывыс.
Хүннүң-хүннүң күүседип кээр,
Хүндүткелдиг хүлээлгевис.

Амыр-менди айтыржыры —
Аартык эвес, арта, халас.
Ажы улуг, үнези аар —
Алдын, мөңгүн ында-ла каар.

Амыр-менди айтыржыры —
Амыранчыг, өөрүнчүг:
Сеткил-хөөн-даа
көдүрлүп кээр,
Сергек киткээр,
хей-аьт кийскиир.

Амыр-менди айтыржыры,
Аас-кежик күзежири —
Шагдан бээр-ле өгбелерниң
Сагып келген сагызыны.

Ыя ону утпаалыңар —
Ыянчыг чүве кылбаалыңар.
Менди-чаагай

чурттаар дээштин,
Мендилежип чоруулар.
Чооду КАРА-КҮСКЕ.
2005 чылдың ноябрь 4.

Чоннуң ачы-дузазы

ДУЗАЛАШКАН

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурда «Нирвана» сувурганың тудуу доозулган.

Бо чугула тудуугу тударыга кожуунуң чурттакчы чону улуг дузазын чедирген. Ылангыя пенсионерлерниң хөй-ниити организациязы бо ажылды организастаарыга иделкейлиг киришкен. Ниитизи-биле кожуунуң пенсионерлери 22 муң ажыг рубльди чыгаш, сувурган тударыга өргээн. Каа-Хем суурнуң улуг назылылары 9 муң ажыг рубльди, Кур-Чер суурнуң пенсионерлери 5 муң ажыг рубльди чыып, сувурган тударыга улуг дузазын чедирген. Бо ажылды эки организастаарыга пенсионерлер бөлүктөрүниң удурткучулары Ф.С.Оюн (Кур-Чер суур), Т.Б.Ондар (Каа-Хем суур), Э.Д.Болдук (Каа-Хаак), О.А.Тепил-оол (Элегес-Аксы), Ш.К.Дилгичек (Сукпак) иделкейлиг киришкенер.

Хөктүг-оол ХОВАЛЫГ.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика, Өөредилге болгаш эртем яамылары «Тувинская правда» солунуң фотокорреспонденти Владимир Никандрович Савинька ооң өөнүң ишти Людмила Николаевнаның электен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

«Шын» солунуң күш-ажылчы коллективи бодунуң коллегазы, «Тувинская правда» солунуң фотокорреспонденти Владимир Никандрович Савинька ооң өөнүң ишти Людмила Николаевнаның электен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаа Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суму чагыргазының даргазының оралакчызы Раиса Семис-ооловна Ооржакка, төрелдеринге, чоок кижилеринге ооң уруу Раданың электен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7648. Чагыг 130.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девистээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттүэн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.